

Kuća terora u Muzeju revolucije

Milan Radanović

Ne može danas više da se govori: 'Ma šta me briga za Milana Nedića, on je bio zločinac.' Mene mnogo više zanima kako je onako debeo čovek iskočio kroz prozor.

Lazar Stojanović, 18.11.2011.

Primenjena muzealizacija prošlosti: „Za duhovno ozdravljenje nacije“

Ove reči, koje je na promociji monografije istoričara Srđana Cvetkovića *Između srpa i čekića 2. Politička represija u Srbiji 1953-1985* (Beograd, 2011) izgovorio reditelj Lazar Stojanović, vrlo ilustrativno ukazuju na banalnost revizionističkog narativa. Iz navedenog možemo zaključiti da Stojanović inkriminiše činjenicu da je predsednik kvislinške vlade Milan Nedić *umro u prisustvu vlasti*, pri čemu možemo razumeti da Stojanović sluti kako su komunisti Nedića ubili zbog toga što je bio „debeo čovek“.

Dakle, nebitno je što je stradala, ili ubijena, osoba XY skrivila stradanje drugih ljudi, bitno je da nam vansudsko pogubljenje dotične osobe omogućava da je proglasimo za žrtvu. Pri tom je nebitno što u navedenom primeru ne postoji dokaz koji bi potkrepio insinuaciju o navodnom ubistvu Milana Nedića u istražnom zatvoru 1946. Bitno je pokloniti poverenje stereotipiziranoj konstrukciji kako bi se navodno opovrgla još jedna laž *komunističke historiografije*.

U galeriji Istorijskog muzeja Srbije, u centru Beograda, u zgradi smeštenoj na Trgu Nikole Pašića, 16. aprila 2014. otvorena je izložba pod nazivom „U ime naroda – politička represija u Srbiji 1944-1953“. Izložbu kao autor potpisuje istoričar dr Srđan Cvetković, naučni saradnik Instituta za savremenu istoriju u Beogradu.

Srđan Cvetković je autor nekoliko naučnih monografija i većeg broja historiografskih radova, među kojima se izdvaja monografija *Između srpa i čekića*.

Represija u Srbiji, 1944-1953 (Beograd, 2006), koja tematski anticipira izložbu. Ova knjiga, inače magistarska teza autora, po mom mišljenju, predstavlja monografiju sa najviše spornih i nenaučnih zaključaka, uključujući veći broj faktografskih grešaka, u sveukupnoj historiografskoj produkciji u Srbiji u poslednjih dvadesetak godina.

Primeru radi, kazujući o događajima vezanim za oslobođenje Beograda, Cvetković potpuno neutemeljeno, bez pozivanja na istorijske izvore, tvrdi kako su se uoči oslobađanja Beograda „među stanovništvom [glavnog grada] mešala dvojaka osećanja – strah i euforija... Trijumfalan i harizmatičan ulazak Josipa Broza Tita na belom konju 20. oktobra 1944, preko Pančevačkog mosta u tek oslobođeni grad, uneo je zebnju u srca mnogih Beograđana.“¹

Ovo je paradigmatičan primer beletrizacije naučnog diskursa i ukazivanja pažnje stereotipima i neproverenim podacima konstruisanim i reprodukovanim u okviru apstraktne kolektivne memorije desno ideologizovanog miljea „prestonice“. Pri tom je manje važno što Tito nije ušao u Beograd „na belom konju“, već u vojnom vozilu, niti je važno što on tom prilikom nije prelazio preko Pančevačkog mosta, budući da je most bio teško oštećen i neprohodan (ili je Tito, možda, prijahao na Pegazu), a ponajmanje je važno što se to dogodilo 25, a ne 20. oktobra 1944. Mnogo je bitnija tendencija ka promeni istorijske paradigme: okupacija je zamenjena vladavinom navodno nepriželjkivanih oslobodilaca.

Galerija Istorijaskog muzeja Srbije smeštena je u nekadašnjem izložbenom prostoru Muzeja revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije (1961-1996). Ova institucija ukinuta je 1996, uporedo sa ukidanjem Memorijalnog centra Josip Broz Tito, pri čemu je reakcija stručne javnosti bila, blago rečeno, neprimereno sporadična. Objedinjavanjem fondova ove dve suspendovane institucije nastao je Muzej istorije Jugoslavije (MIJ). Ekspoziti Muzeja revolucije završili su u depoima novoosnovanog MIJ. Pre nekoliko godina, reprezentativni izložbeni prostor MIJ, na trgu koji je 1997. preimenovan u Trg Nikole Pašića (od urbanističkog definisanja, nakon Drugog svetskog rata, ovaj gradski prostor nosio je ime Trg Marksa i Engelsa) u kome je upriličena izložba, ustupljen je Istorijaskom muzeju Srbije, čiji je habitus uklopljiviji u okvir zvaničnog poretka sećanja.

Podršku izložbi iskazala su desno ideologizovana udruženja, od nacionalističkih revizionista iz organizacije Istorijaski projekat Srebrenica, koji bagatelizuju i

¹ Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji, 1944-1953*, Beograd, 2006, str. 173.

minimiziraju stradanja bošnjačkog stanovništva u istočnoj Bosni, 1992-1995, do fundamentalista slobodnog tržišta i fetišista privatne svojine iz Libertarijanskog kluba – Libek. Beogradski kulturni klub i Istorijski projekat Srebrenica su 27. novembra 2013. na Kolarčevom narodnom univerzitetu u Beogradu organizovali nastup autora izložbe i promociju propagandnog filma koji najavljuje izložbu, čiji autor je reditelj Milutin Petrović.²

U saopštenju Libertarijanskog kluba – Libek, dan nakon otvaranja izložbe (17. aprila 2014), reprodukovan je jedan od istorijskih stereotipa čiji je zagovornik autor izložbe Srđan Cvetković:

„Libek pozdravlja otvaranje izložbe 'U ime naroda – politička represija u Srbiji 1944-1953', budući da predstavlja važan korak u pravcu zdravog otklona od selektivnog pamćenja kao i snažnu, činjenicama učvršćenu opomenu neupućenima o razmerama zločina počinjenih u tom periodu. U pomenutom periodu posle strahota Drugog svetskog rata, naše društvo suočilo se sa do tada nepoznatim sistemskim zlostavljanjem građana od strane revolucionarne vlasti. Od pažljivo registrovanih masovnih likvidacija bez suđenja ili sa montiranim procesima, preko kolektivizacije i prinudnog otimanja svojine, do fizičkih i psihičkih zverstava počinjenih u zatvorima i logorima, sve u ime komunističke partije, vođe i ideologije, tadašnje vlastodršce nisu opterećivali krvavi tragovi, neupitni dokazi i živi svedoci jer su samouvereno usmeravali društvo ka utopiji bratstva i jedinstva.“³

U saopštenju se ukazuje na to da su posleratne vlasti navodno suočile društvo u Srbiji i Jugoslaviji sa većim strahotama nego što je to zabeleženo tokom okupacije. Ovakve paušalne ocene demantuju istorijska nauka i brojke ubijenih, umrlih od gladi i bolesti, logorizovanih, zlostavljanih i opljačkanih stanovnika Srbije i Jugoslavije, za vreme terora okupatora i njegovih pomagača.⁴

Revolucionarni subjekat (Narodnooslobodilački pokret predvođen Komunističkom partijom Jugoslavije) koji je krajem Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije

² Милош Милојевић, "Извештај са трибине 'У име народа – репресија у Србији 1944-1953'", Јадовно 1941, 5. децембар 2013. <http://www.jadovno.com/intervjui-reportaze/articles/izvestaj-sa-tribine-u-ime-naroda-represija-u-srbiji-1944-1953-godine.html#.U3Da3aLsypr>

³ Милош Николић, председник Libeka, "Protiv selektivnog pamćenja", Libek, 17. april, 2014. <http://libek.org.rs/sr/vesti/2014/04/17/protiv-selektivnog-pamcenja>

⁴ Драган Цветковић, „Страдали припадници НОВЈ из уже Србије према попису 'Жртве рата 1941-1945'“, *Историја 20. века*, 1/2003, Београд, 2003, стр. 119-131; Драган Цветковић, „Преглед страдања становништва Војводине у Другом светском рату“, *Историја 20. века*, 1/2005, Београд, 2005, стр. 107-108; Nenad Maurić, „Statistika stradalog stanovništva Vojvodine 1941-1945“, *Na putu ka istini. Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941-1948*, Zbornik radova [elektronsko izdanje] (ur. Dragoljub Živković), Novi Sad, 2008, str. 209.

omogućio izvođenje socijalne revolucije uporedo sa borbom za oslobođenje zemlje od fašističkog okupatora, u službenom neoliberalnom poretku sećanja predstavljen je kao snaga koja je zasnovala političku vlast prvenstveno primenom revolucionarnog terora i posleratnom državnom represijom, a ne zahvaljujući širokoj podršci u narodu i međunarodnom priznanju.

S obzirom na to da je pobjeda jugoslovenskog komunističkog pokreta osujetila restauraciju predratnog društveno-ekonomskog poretka koji je istorijski prihvatljiv zagovornicima vladajuće ideologije posle 2000, nosioci državne istorijske politike nastoje da protivnike jugoslovenskih komunista iz redova snaga kolaboracije rasterete negativnog istorijskog nasleđa.

Izložba „U ime naroda – politička represija u Srbiji 1944-1953“ predstavlja pokušaj sublimacije revizionističkih napora da jugoslovenski oslobodilački i revolucionarni pokret prikažu kao zločinački, a razdoblje kome je posvećena izložba kao mračno i najrepresivnije razdoblje u modernoj istoriji Srbije.

Izložba predstavlja nesumnjiv društveni i politički događaj, o čemu svedoče višemesečna medijska kampanja, promocije propagandnog filma koji najavljuje izložbu, odjek izložbe u provladinim medijima u danima nakon otvaranja izložbe, kao i miting na kome su nastupili autor i desno ideologizovane javne ličnosti koje podržavaju organizovanje izložbe. Miting uoči otvaranja izložbe, upriličen na Trgu Nikole Pašića, kao manifestacija desnog urbanog folklora, predstavlja nesumnjivo bizarnu pojavu, kakva do sad nije zabeležena u ovdašnjem javnom prostoru.

S obzirom na to da je otvaranje izložbe, koje je bilo najavljeno za početak marta prolongirano ka 16. aprilu 2014, odustalo se od još drastičnije uzurpacije javnog prostora (gašenje javne rasvete) koju je krajem prošle godine najavio autor: „Na otvaranju izložbe čitava zgrada i Trg Nikole Pašića biće prekriveni tamom koja će dočarati atmosferu posleratnog terora.“⁵

Prema objašnjenju autora, izložba je osmišljena kao „doprinos suočavanju sa totalitarnim nasleđem“, pri čemu je iskazana nada da će izložba „doprinuti duhovnom ozdravljenju nacije“.⁶ „Na izložbi, koja je zamišljena kao *kuća terora*

⁵ Марко Лопушина, "Срђан Цветковић: Осветљавамо мрачне године Србије", *Вечерње новости*, 13. октобар 2013.

<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:458560-Srdjan-Cvetkovic-Osvetjavamo-mracne-godine-Srbije>

⁶ "Срђан Цветковић, у име народа: Да се не заборави револуционарни терор", *Фронтал*, 4. фебруар 2014.

http://www.frontal.rs/index.php?option=btg_novosti&catnovosti=6&idnovost=40871

(podvukao M.R.) sa četiri velike sobe, biće izloženi artefakti koji prikazuju montirana suđenja, načine mučenja osumnjičenih i zatvorenih, lažirana glasanja, zabrane opozicionih novina, logore za političke neistomišljenike, metode likvidacija, prinudne kolektivizacije i otkup, kao i fotografije i imena desetina hiljada ljudi ubijenih od komunističkog režima u prvim posleratnim godinama', najavljuje dr Cvetković. 'Namera je da ljudi u 21. veku oseće atmosferu represije koja je sprovedena prvo kao imitacija staljinizma, a potom kao totalitarizam na Titov način.'⁷

Izložba je, dakle, prema rečima autora, osmišljena kao „kuća terora“, po ugledu na izložbene postavke tzv. muzeja komunizma, širom nekadašnjeg Istočnog bloka, pri čemu je Muzej Kuća terora (Terror Háza Múzeum) u Budimpešti, otvoren 2002, najpoznatija muzejska ustanova ove vrste. Specifična, dvojna postavka ovog poznatog budimpeštanskog muzeja osmišljena je s ciljem propagandnog izjednačavanja „crnog i crvenog totalitarizma“ i rasterećivanja domaćeg fašizma od odgovornosti: stilizovano ukazivanje na zločine kasnog mađarskog fašizma, odnosno na manji deo zločina ukupnog mađarskog fašizma, u postavci nije moglo biti izbegnuto budući da je Terror Háza smeštena u zgradi koja je bila sedište Partije strelastih krstova.

Postavka Terror Háza Múzeuma nesumnjivo predstavlja obrazac koji je sledio autor beogradske izložbe (o čemu je kao o inspiraciji govorio u javnosti), s obzirom na to da je „zločinima komunizma“ u budimpeštanskom muzeju posvećen daleko veći prostor od zločina fašizma, pri čemu su „zločini komunizma“ detaljno prikazani u postavci, dok su zločini mađarske fašističke države, naročito pre 1944, uglavnom izostavljeni.

Naspram ulaza u galeriju Istorijskog muzeja Srbije, kao simbol „komunističkog terora“, odnosno potencirano *zlokobno podsećanje*, postavljena je maketa prepoznatljivog simbola komunističkog pokreta: crvena petokraka zvezda sa srpom i čekićem.

Ovo nije jedini primer manipulisanja proleterskim simbolima na izložbi. Na vrhu stepeništa, neposredno pre ulaska u galeriju, sa leve strane, izložena je limena petokraka skinuta 22. februara 1997. sa zgrade Skupštine grada Beograda. Na zidu pokraj ovog eksponata, čije postolje je vezano nekakvim zatvorskim okovom za radiator (sic!), prikazana je poznata fotografija tadašnjeg gradonačelnika

⁷ Марко Лопушина, "Срђан Цветковић: Осветљавамо мрачне године Србије", *Вечерње новости*, 13. октобар 2013.

<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:458560-Srdjan-Cvetkovic-Osvetljavamo-mracne-godine-Srbije>

Beograda i potonjeg predsednika Vlade Republike Srbije dr Zorana Đinđića, tranzicione ikone, na kojoj Đinđić u rukama drži trofej – netom skinutu petokraku sa gradske skupštine.

Fotografiju prati citat Đinđićevog prigodnog komentara: „Ovo je prvi simboličan čin koji treba da pokaže da ideološki simboli spadaju u muzeje i da Beograd ne pripada nijednoj ideologiji, nego sebi i ljudima koji tu žive.“ Ova demagoška fraza trebalo je da mistifikuje egzorcistički čin koji se odigrao te večeri, pri čemu se sugerisalo da samovoljno uklanjanje jednog simbola jedne epohe navodno predstavlja čin lišen bilo kakvog ideološkog konteksta. Muzealizacijom simbola socijalističke revolucije, antifašističke borbe i borbe za društvenu emancipaciju, na tragu Kuće terora, petokraka zvezda postaje simbol *mračne prošlosti*.

Na stepeništu galerije izložena su dva platna naivnog slikara Ljubiše Ajdića, na kojima su izjednačeni simboli fašizma (svastika) i komunizma (petokraka zvezda). Jedna od dve Ajdićeve *trash* kompozicije nosi naziv „Tito“ (2007). Slika se sastoji od četiri slova Titovog imena (na početnom slovu prikazan je obešeni srpski seljak), oko kojih su nasumično nabacani simboli fašizma, komunizma i masonerije.

Vizuelna diskreditacija simbola revolucije i socijalne emancipacije prividno je potkrepljena selektivnim prikazom događaja nakon oslobođenja i tendencioznim odabirom eksponata.

Magnum Crimen jugoslovenskog komunizma

Ulazak u centralnu salu postavke, u kojoj je reprezentovana suštinska poruka izložbe, odaje jasnu propagandističku nameru ovog poduhvata. Sala je poluzamračena, a središnji deo sale zauzima velika mapa Republike Srbije koja je okružena logorskom žicom i aranžirana suvim lišćem. Simbolika je upadljiva: Srbija je u „mračnom razdoblju“ koje tematizuje izložba bila jedan veliki logor.



Centralna sala izložbe.

Temi „Likvidacija 'narodnih neprijatelja' 1944-1945“ posvećen je centralni deo izložbe, a ujedno i najobimniji deo kataloga (50 od 160 stranica), koji ima 5 poglavlja, pri čemu je navedena tema obrađena u prvom poglavlju. Prostorom i obimom koji su posvećeni ovoj temi stavlja se do znanja da se stradanje saradnika okupatora percipira kao paradigma *zločina oslobodilaca*. U tekstu koji prati ovaj deo izložbe sugerise se da su osobe koje su stradale kao *narodni neprijatelji* bile izložene pogibelji kao „politički i klasni protivnici revolucije“, a ne primarno zbog njihovog angažmana tokom okupacije:

„Uporedo sa oslobođenjem Srbije od fašizma pod zavesom 'kažnjavanja ratnih zločinaca i kolaboranata' masovno se vaninstitucionalno obračunavalo sa političkim i klasnim protivnicima revolucije. Divlja čišćenja narodnih neprijatelja

počela su u pojedinim krajevima već u septembru 1944. i intenzivno se nastavila do februara 1945.“⁸

Prema „Uredbi o vojnim sudovima NOV“ (maj 1944), „narodnim neprijateljima imaju se smatrati: svi aktivni ustaše, četnici i pripadnici ostalih oružanih formacija u službi neprijatelja i njihovi organizatori i pomagači; svi oni koji su u službi neprijatelja ma u kom vidu – kao špijuni, dostavljači, kuriri, agitatori i slično; koji su nateravali narod da okupatorima preda oružje; svi oni koji su izdali narodnu borbu i bili u dosluhu sa okupatorom; svi oni koji se odmetnu od narodne vlasti i rade protiv nje; svi oni koji razaraju narodnu vojsku ili su na drugi način pomagali i pomažu okupatora; svi oni koji izvrše teške slučajeve ubistva i pljačke i slično.“⁹

U prvim mesecima posle oslobođenja, u vremenu dok je rat još uvek trajao, izricane su vrlo oštre kazne, neretko smrtne kazne, mnogim saradnicima okupatora i kvislinških organa, odnosno *narodnim neprijateljima*, pri čemu stepen krivice i odgovornosti nemalog broja *narodnih neprijatelja* nije podrazumevao kažnjavanje smrću, iako takav ishod u mnogim slučajevima nije izostao, ali to ne znači da se ova lica mogu okarakterisati kao *nevine žrtve*, s obzirom na to da su sarađivala sa onima koji su bez milosti nametali okupacioni poredak, koji je bio rezultat do tad nezamislivog nasilja – ubijanjem civilnog i neboraćkog stanovništva i ratnih zarobljenika, sprovođenjem brutalnih odmazdi, istrebljivanjem čitavih porodica i desetkovanjem ili uništavanjem lokalnih zajednica (za razliku od pokreta predvođenog KPJ koji nije sprovodio zločine kolektivnog istrebljenja, odnosno genocidne radnje), konstantnim izgladnjivanjem i nemilosrdnim pljačkanjem stanovništva i državne imovine itd.

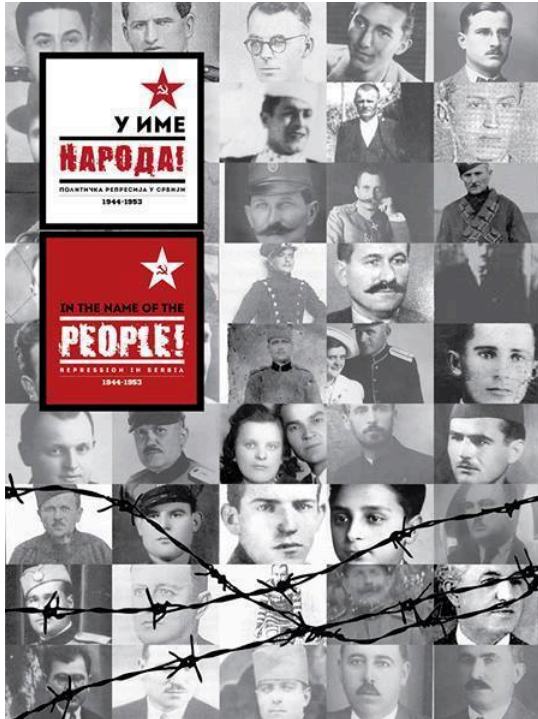
Oni koji su sprovodili kažnjavanje saradnika okupatora, pri čemu je obračun sa *narodnim neprijateljima* često prelazio u revolucionarni teror ili u privatizovanje pobede (bez utvrđivanja realnog stepena odgovornosti), nisu živeli u istorijskom vakuumu već su neposredno bili izloženi progonu okupatora i njihovih saradnika, iskusivši gubitak članova porodice i najbližih prijatelja i saboraca, neretko i boravak u fašističkim logorima i istražnim zatvorima. Takva vrsta iskustva neretko je podrazumevala brutalne postupke i osvetu u sprovođenju kažnjavanja saradnika okupatora.

Činjenica je da mnogi ubijeni saradnici okupatora nisu zaslužili smrtnu kaznu, pri čemu mislimo na one koji nisu saučestvovali u stradanju drugih ljudi (iako je svaka saradnja u okviru nasilno nametnutog poretka koji je nemilosrdno istrebio

⁸ Срђан Цветковић, *У име народа. Политичка репресија у Србији 1944-1953*, Каталог изложбе, Београд, 2014, стр. 10.

⁹ <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/articles/vesti/uredba-o-vojnim-sudovima-nov.html>

milione ljudi, određena vrsta saučesništva). U tom slučaju ubistva ovih ljudi zahtevaju jasnu osudu, ali i konstantno podsećanje da su se ova lica vlastitim angažmanom u ratu izložila gnevu pobedničke strane. Naročito je neprihvatljiva viktimizacija pripadnika oružanih formacija i kvislinških organa koji su vojno sarađivali sa okupatorom budući da je njihova saradnja omogućila okupatoru da prolongira okupaciju koja je svakodnevno odnosila civilne žrtve i koja je svakodnevno podrazumevala stradanja pripadnika oslobodilačkog pokreta, pljačku i devastaciju privrednih resursa, što je za posledicu imalo smrt i glad.



ИМС
ИСТОРИЈСКИ МУЗЕЈ СРБИЈЕ
отварање изложбе

**У ИМЕ НАРОДА!
РЕПРЕСИЈА У СРБИЈИ 1944-1953**

Учествују:
Душан Ковачевић, Драгослав Михаиловић
Јелисавета Карађорђевић, Љиљана Пекић, Срђан Цветковић

Певају:
Катарина Јовановић, Боже правде
Александар Маневски, Востани Србије

среда, 16. април у 18ч
Трг Николе Пашића

Pozivnica za otvaranje izložbe. U gornjem levom uglu prikazana je do pola prikrivena fotografija Milana Aćimovića, predsednika Saveta komesara (prva kvislinška vlada) i ministra unutrašnjih poslova u kvislinškoj vladi Milana Nedića, nesumnjivog ratnog zločinca.



Fotografija Milana Aćimovića iz fototeke Državne komisije za tajne grobnice (uporediti sa prethodnom ilustracijom).

U centralnoj sali, levo i desno od logorizovane karte Srbije, u 8 stilizovanih staklenih lesova, priloženi su podaci i lični predmeti i dokumenti 16 ličnosti sa margina istorije, koje su bile nesumnjive žrtve terora, pri čemu niko od njih nije zaslužio da izgubi život (iako su neki svakako zaslužili višegodišnju vremensku kaznu, zbog nesumnjive saradnje sa okupatorom). Tendencioznim odabirom ovih ličnosti, kao reprezenata „žrtava komunističkog terora“ kod posetilaca se stvara utisak da je reč o tipičnim slučajevima.

Na zidovima centralne sale uočljivo je nekoliko stotina fotografija (neke fotografije su duplirane), iz fototeke Državne komisije za tajne grobnice. Ove fotografije su bezimene. Među njima se nalaze likovi nesumnjivih žrtava terora, ali i ratnih zločinaca i saradnika okupatora. Među njima je i lik Milana Aćimovića, kvislinškog ministara unutrašnjih poslova, čiji lik egzistira i u foto-kolažu na pozivnici za izložbu, što možemo tumačiti kao svojevrsnu provokaciju. Među ovim bezimenim likovima možemo primetiti i fotografije dvojice četničkih koljača (članovi tzv. crnih trojki, Previslav Milovanović Ebir iz Preljine kod Čačka i Milisav Stojić iz Medveđe pokraj Trstenika), kao i drugih lica koja su skrivila tuđu smrt i stradanje (denuncijanti, članovi prekih sudova i drugi saradnici okupatora). U osvetljenim nišama, među bezimenim fotografijama na zidovima, prikazani su likovi i biografije 10 „intelektualaca i javnih ličnosti“. Ovaj vizuelni efekat valjda sugerise kako je reč o *svetlim likovima* u jednom „mračnom vremenu“.



Preislav Milovanović Ebir, pripadnik četničke "crne trojke" iz Preljine pokraj Čačka. Prema izvorima propartizanskog porekla, Milovanović je 1943-1944. učestvovao u masakriranju 5 žena. Prema izvorima pročetničkog porekla, Milovanović je 1949-1950, kao četnički odmetnik, ubio svoju verenicu i njenu majku i potom izvršio samoubistvo. Njegov "kropirani" lik je prisutan među fotografijama stvarnih i navodnih žrtava u centralnoj sali izložbe.



Centralna sala izložbe.

Većina apostrofiranih „intelektualaca i javnih ličnosti“ streljani su u Beogradu nedugo posle oslobođenja. Reč je o sledećim ličnostima: dr Petar Zec, dr Branko Popović, Svetislav Stefanović, dr Ilija Pržić, dr Miloš Trivunac, Grigorije Božović, Aleksandar Cvetković, vojvoda Petar Bojović, dr Milan Horvatski, Krsta Cicvarić.

Među odabranima zastupljeno je nekoliko žrtava, ali i saradnika okupatora (većina navedenih lica figurirala su u kvislinškoj administraciji). Ovde se susrećemo sa pokušajem viktimizacije članova kvislinške vlade (M. Trivunac, M. Horvatski), fašista i rasista (S. Stefanović, K. Cicvarić), ali suočavamo se i sa još jednim pokušajem kriminalizovanja pobedničke strane isticanjem kontroverznih podataka (P. Bojović).

Ličnost vojvode Petra Bojovića, koja i danas uživa nepodeljeno poštovanje, uvrštena je među stvarne i navodne žrtve političke represije kako bi se posleratna vlast dodatno kriminalizovala iznošenjem nedovoljno pouzdanog i kontroverznog podatka o uzroku Bojovićeve smrti. Postavlja se pitanje da li je vojvoda Bojović bio žrtva političke represije?

U kratkoj biografiji vojvode Bojovića, priloženoj uz njegovu fotografiju, ističe se: „Završio je život nedostojno 1945, kada ga je grupa obesnih mladića bliskih vlasti pretukla. Od posledica batiranja je preminuo.“ Ova tvrdnja je poslednjih godina često kolportirana u tabloidnim medijima, bez potvrde u relevantnim izvorima. Tvrdnja da je vojvodu Bojovića prebila grupe mladića „bliskih vlasti“ sugeriše da je ovaj čin možda bio instruisan od strane vlasti ili sproveden u dosluhu sa vlastima, za šta ne postoje dokazi, kao što ne postoje jasni dokazi da je vojvoda Bojović preminuo od posledica navodnog prebijanja. Ako je ostareli vojvoda zaista bio maltretiran od grupe anonimnih mladića, zašto bi novouspostavljena vlast bila zainteresovana da represira 89-godišnjeg starca, pri tom slavnu ličnost iz srpske vojne istorije?

Kako objasniti činjenicu da su nove vlasti upravo 1945, nedugo nakon vojvodine smrti, vratile naziv Ulici vojvode Bojovića, koji je ova ulica nosila do 1942-1943, kada je naziv ulice izmenjen od strane kvislinške administracije?¹⁰

Recentna literatura o vojvodi Petru Bojoviću ne pominje prebijanje ostarelog vojvode od strane počinitelaca „bliskih vlasti“.¹¹

Ovako sročene tvrdnje podsećaju na mistifikacije o smrti pukovnika Vojske Kraljevine Jugoslavije Dragutina Gavrilovića, za koga antikomunistički pisci tvrde da je umro od posledica torture posle povratka iz nemačkog zarobljeništva, pri čemu postoje dve fabulacije: prva kazuje kako je pukovnik Gavrilović umro od

¹⁰ Милан Леко, *Улице Београда. Београдске улице и тргови 1872-2006*, Београд, 2006, стр. 165, 168.

¹¹ Саво Скоко, „Бојовић, Петар“, *Српски биографски речник*, 1, А-Б, Нови Сад, 2004, стр. 687-689; Радивоје Бојовић, *Војвода Петар Бојовић. Живот и победе*, Каталог изложбе, Чачак, 2008; Божић Јововић, „Војвода Петар Бојовић на распећу политике и етике“, *Војно дело*, 3/2013, Београд, 2013, стр. 252-270.

posledica mučenja nakon puštanja iz zatvora OZN-e, a druga govori kako je umro od posledica prebijanja na ulici, pri čemu su ga prebili aktivisti SKOJ-a.¹² Međutim, potomci Dragutina Gavrilovića demantovali su te insinacije, navodeći da Gavrilović nije bio hapšen i izložen maltretmanu nakon povratka iz zarobljeništva.¹³

Istoričar Srđan Cvetković je u svom magistarskom radu reprodukovao neproverene tvrdnje o smrti dve istaknute ličnosti iz srpske vojne istorije, bez pozivanja na bilo kakve izvore: „Po ulasku u Beograd, hapšen je i maltretiran slavni general Petar Bojović, a njegov sin Dobroslav osuđen je na zatvorsku kaznu od 12 godina koju je odležao u Sremskoj Mitrovici. Major Dragutin Gavrilović, čuveni komandant odbrane Beograda iz 1915, po povratku 1945. iz nemačkog ropstva je hapšen, saslušavan i izgladnjivan pa je ubrzo preminuo a njegove dve kćerke Milica i Emilija su obeščašćene.“¹⁴ Postavlja se pitanje, kako je moguće u jednoj naučnoj monografiji, koja je recenzirana od strane dvojice eminentnih istoričara, u jednom magistarskom radu, objaviti neproverene i nepouzdanе podatke bez ikakvih referenci?

Dvojica navedenih intelektualaca Miloš Trivunac i Milan Horvatski bili su članovi kvislinške vlade Milana Nedića, koja je odgovorna za sprovođenje terora nad stanovništvom Srbije i kolaboraciju sa nemačkim okupatorom. Ličnosti koje su participirale u marionetskoj fašističkoj vladi koja je bila u službi okupatora i koja je odgovorna za sprovođenje terora nad sopstvenim stanovništvom, ne mogu biti smatrane žrtvama. Primera radi, Miloš Trivunac je kao ministar prosvete u Nedićevoj vladi bio jedan od potpisnika *Uredbe o prekim sudovima* (16. septembar 1941), u kojoj je obznanjena rešenost kvislinške uprave da brutalno eliminiše pripadnike i simpatizere komunističkog pokreta koji su činili okosnicu oslobodilačke borbe protiv okupatora.

U *Uredbi* se sugeriše da će se „kazniti smrću” svako „ko rečima ili delom ispoljava komunizam ili anarhizam, ili pripada organizaciji koja to ispoveda”.¹⁵ U nacrtu uputstva vlade Milana Nedića o merama protiv pripadnika NOP-a (18. septembar 1941), sugeriše se, između ostalog, da organi kvislinške vlasti trebaju

¹² Milan Radanović, „Kontroverze oko kvantifikovanja i strukturisanja stradalih u Srbiji nakon oslobođenja 1944-1945“, *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, Zbornik radova, (pr. M. Samardžić, M. Bešlin, S. Milošević), Novi Sad, 2013, str. 187.

¹³ Марко Лопушина, "Понижено срце мајора Гавриловића", *Вечерње новости*, 5. март 2013. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:321729-Ponizeno-srce-majora-Gavrilovica>

¹⁴ Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji, 1944-1953*, Beograd, 2006, str. 184.

¹⁵ „Уредба о преким судовима“, *Службене новине*, XXIII, 109, Београд, 23.9.1941, стр. 1-2; Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941-1944*, Beograd, 2006, str. 179-180.

„konfiskovati odmah svu pokretnu i nepokretnu imovinu odmetnika“ kao i „imovinu svih njihovih jataka, pomagača i huškača iz gradova“.

U istom uputstvu navedena je sledeća sugestija: „Internirati odmah očeve, braću odnosno sinove odmetničke (starije od 18 godina) kako bi oni služili kao taoci.“¹⁶ Ne treba napominjati da su mnogi taoci bili streljani zarad brutalnog suzbijanja oslobodilačkog pokreta. Milan Horvatski je u momentu donošenja ovih represivnih mera i u vremenu njihove primene bio pomoćnik ministra finansija.

U kratkoj biografiji Miloša Trivunca, autor izložbe je naveo sledeću rečenicu: „Uhapšen je i streljan bez suđenja odmah po oslobođenju Beograda krajem 1944. jer je bio potpisnik *Apela srpskom narodu* 1941. i u javnosti istupao protiv boljševizma i partizanskog pokreta.“¹⁷ Iz ovoga proizlazi da je Trivunac streljan prvenstveno zbog svojih ideoloških ubeđenja. Međutim, brojni potpisnici *Apela srpskom narodu* nisu stradali, a neki su obavljali javne funkcije posle oslobođenja, kao što istupanje „protiv partizanskog pokreta“ nije značilo samo iskazivanje vlastitog antikomunističkog stava već i iskazivanje profašističkog sentimenta i podrške okupatoru. Dakle, Trivunac nije streljan zbog toga što je bio antikomunista i ideološki protivnik partizanskog pokreta, već zbog toga što je bio član kvislinške vlade i saradnik okupatora.

Za Krstu Cicvarića, personifikaciju tabloidnog novinarstva („cicvarićevska štampa“) i potkupljivog, režimskog novinara, autor navodi: „Postoje tvrdnje da ga je Vinston Čerčil ubrajao u najbolje evropske novinare između dva svetska rata.“ Ova konstatacija nije ničim potkrepljena i ima za cilj da istakne navodni profesionalni ugled Krste Cicvarića. „Drugi svetski rat dočekao je prerano ostareo i narušenog zdravlja. Tekstovi koje je objavljivao u listu *Novo vreme* koštali su ga života. Premda već teško bolestan, odmah po ulasku partizanskih snaga u Beograd uhapšen je i streljan bez suđenja.“¹⁸

Cicvarić nije objavljivao tekstove samo u *Novom vremenu*, već i u *Srpskom narodu*, glasilu bliskom JNP Zbor, dakle u nesumnjivom fašističkom glasilu. Cicvarićeve tekstovi karakteristični su po iskazivanju antisemitskog i pronacističkog sentimenta. Primera radi, Cicvarić u tekstu pod nazivom „Jevreji i masonerija prema današnjem ratu“, objavljenom u *Srpskom narodu*, 22. januara 1944, ističe: „Jedan nemački novinar, koji je i sam antisemit i koji me je za vreme

¹⁶ *Зборник НОР-а*, I/21, Београд, 1965, стр. 8-9; *О приступу прошлости. Пример једног историјског извора* (пр. Мирослав Перишић, Боро Мајданац), Београд, 2010, стр. 88-89.

¹⁷ Срђан Цветковић, *У име народа. Политичка репресија у Србији 1944-1953*, Каталог изложбе, Београд, 2014, стр. 24.

¹⁸ *Исто*, стр. 26.

ovog rata posetio u Beogradu, pitao me je zašto sam antisemit. Moje je obrazloženje kratko: ja sam antisemit zato što su Jevreji štetočine. Oni kvare sve: privredu, moral, rasu... Prema današnjem ratu Jevreji (kao i masonerija) imaju drugi stav. Oni su u francuskoj, engleskoj i američkoj javnosti harangirali za rat, tojest, za rat protiv Nemačke. To je razumljivo: nemački nacionalisti, kada su došli na vlast, objavili su krstaški rat Jevrejima. Ovaj postupak nemačkih nacionalista takođe je razumljiv: nacionalisti u svakoj zemlji moraju biti protiv Jevreja... Žrtve ovog rata ne bi bile dovoljno opravdane ako bi Jevreji opet postali gospodari evropskog privrednog života.“¹⁹

Dakle, dve godine nakon logorizacije beogradske jevrejske zajednice, pljačke jevrejske imovine i istrebljenja pripadnika ove zajednice, Cicvarić ignoriše (zapravo opravdava) postupke „nemačkih nacionalista“ prema svojim jevrejskim sugrađanima („štetočine“). Cicvariću je svakako trebalo suditi zbog podsticanja na mržnju i opravdavanja poretka koji je odgovoran za smrt izuzetno velikog broja ljudi širom Evrope, uključujući i stradanje stanovništva zemlje u kojoj je on živeo. Svakako da bi Cicvarić na potencijalnom suđenju bio osuđen na dugogodišnju kaznu. Ovakvim suđenjem bila bi osujećenja mogućnost viktimizacije jednog rasiste i fašiste.

Među stvarnim i navodnim žrtvama represije navodi se i primer književnika Svetislava Stefanovića: „Svetislav Stefanović (1877, Novi Sad – 1944, Beograd), znameniti pesnik i književnik, jedan od prvaka avangardne poezije u Srbiji i lekar u balkanskim ratovima i Prvom svetskom ratu. Optužen je po oslobođenju kao 'nemačko-Nedićev komesar Srpske književne zadruge, ideolog fašizma, Jonićev savetnik za gonjenja Zadruga književnosti i književnik'. Bio je član nemačke komisije koja je ispitivala sovjetske zločine u Vinici, što mu je zapravo i bila najveća krivica. Takođe je bio i jedan od saradnika na izradi 'Srpskog civilnog plana'. Streljan je između ostalog i zbog predavanja u Novom Sadu 1942, zbog čega su ga napali Eli Finci i Oskar Davičo u partijskom glasilu *Borba*.“²⁰

Ostavimo po strani vrlo diskutabilnu tezu da je Stefanović bio „znameniti pesnik“ i „jedan od prvaka avangardne poezije u Srbiji“. Stefanović je do 1941. svakako bio poznat intelektualac, daleko poznatiji kao *homo politicus* nego kao pesnik, pri čemu je svrstavanje njegove modernističke poezije u avangardnu poeziju prilično smela konstatacija. Stefanović je tokom okupacije postao jedan od kulturtregera koji su pretendovali da budu kreatori novog koncepta srpske kulture i književnosti, po kome bi, analogno Rozenbergovim gledištima, srpska

¹⁹ Olivera Milosavljević, *n.d.*, str. 372-373.

²⁰ Срђан Цветковић, *н.д.*, стр. 26.

književnost trebalo da se bavi prevashodno „problemima srpskog sela i srpske zemlje“ (Dušan Bandić).²¹

Stefanović je 28. marta 1943. u Novom Sadu, godinu dana posle *Novosadske racije* (poznati zločin mađarskog fašističkog okupatora i domaćih fašista u kom je stradao najmanje 2.421 poimenice poznat stanovnik Stefanovićevog rodnog grada)²² održao predavanje u kome je lamentirao nad slabim mađarsko-srpskim kulturnim vezama „koje su u međuratnom periodu bile zanemarene, odnosno zamenjene političkim partizanstvom“.²³

Budući da je najveći broj (oko 2/3) stradalih stanovnika Novog Sada tokom Racije januara 1942. poticao iz redova jevrejskog naroda, ne čudi što su dvojica književnika jevrejskog porekla (Finci i Davičo) negativno protumačili Stefanovićev gest. Ovaj gest jeste predstavljao akomodaciju mađarske okupacije Novog Sada i normalizovanje strašnih posledica okupacije.

Njegova *pesnička znamenitost* je tokom okupacije glorifikovala „zapadnoevropsku revoluciju“ kao „naš jedini put“ i afirmisala „nacional-socijalnu revoluciju evropskog zapada i novi poredak na evropskom kontinentu koji on nagovešćuje Evropi posle rata“ (*Novo vreme*, 14. jul 1941).²⁴

Istoričarka Olivera Milosavljević je dokazala da Stefanovićeva nesporna kolaboracija 1941-1944. nije bila iznuđena „posebnim prilikama okupacije“, već da je „značila pokušaj ostvarivanja ranije prisutnih ideja“. Stefanović je „od 1934. do početka rata, serijom autorskih članaka objavljivanih u dnevnoj štampi i časopisima“ jasno označio svoje pristajanje uz fašističku ideologiju, postavši najprepoznatljiviji zagovornik ove ideologije među beogradskim intelektualcima.²⁵

Primeru radi, „Svetislav Stefanović je bio jedini značajniji autor koji je u beogradskoj javnosti imao razumevanja za akciju spaljivanja knjiga u Hitlerovoj Nemačkoj“.²⁶ Stefanović je još 1934. tvrdio da su Hitler i Musolini „ne samo

²¹ Miloš I. Bandić, *Istorija književnosti jugoslovenskih naroda 1941-1945*, Beograd, 1993, str. 99.

²² Publicista Aleksandar Veljić je 2007. publikovao 2.155 imena stradalih stanovnika Novog Sada, ubijenih tokom januarskih dana 1942. U međuvremenu, prema njegovim rečima, broj poimenice poznatih stradalih Novosađana porastao na 2.421. Videti: Aleksandar Veljić, *Racija: zaboravljeni genocid*, Novi Sad, 2007, str. 408-453; Aleksandar Veljić, "Povodom teksta Milana Radanovića", *Beton*, 24. jun 2013. <http://www.elektrobeton.net/stemovanje/povodom-teksta-milana-radanovica-izmedu-racije-i-deklaracije/>

²³ Isto, str. 39.

²⁴ Olivera Milosavljević, *n.d.*, str. 152-153.

²⁵ Olivera Milosavljević, "Stare vrednosti za novo vreme (Svetislav Stefanović, nekad i sad)", *Sociologija*, Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju, LII, 4/2010, Beograd, 2010, str. 399-420.

²⁶ Isto, str. 406.

spasioci dosadanje kulture nego i vizionari buduće, čije konture naziremo u novim državnim poretcima kojima su oni udarili temelje“ (*Vreme*, 10. avgust 1934).²⁷ Vrlo afirmativan stav prema politici fašističkih lidera Stefanović je zadržao i nakon fašističke okupacije Jugoslavije.

Promovisanjem političkih ideja fašizma, Stefanović je promovisao i rasizam. Prema oceni historičarke Olivere Milosavljević, „Svetislav Stefanović je bio jedan od najznačajnijih predstavnika domaćeg rasizma, izlažući u čitavoj seriji tekstova svoj afirmativni stav o 'rasnom problemu'... Jedini je od značajnijih intelektualaca u beogradskoj javnosti eksplicitno pisao o postojanju 'superiornih' i 'inferiornih' rasa, zalažući se na vrhuncu svog nacionalsocijalizma za očuvanje 'superiornih' rasa kao nosilaca 'gospodarskih' sposobnosti.“²⁸

Prema rečima dvojice domaćih sociologa (Todor Kuljić, Ilija Malović), „Stefanovićeve rasističke teorije se ni po čemu ne razlikuje od rasnih teorija drugih fašista u kojima se 'društveno-ekonomske protivrečnosti kapitalizma' zamenjuju i zamagljuje 'prividnim biološkim suprotnostima, klasne razlike rasnim, a socijalno oslobođenje rasnom higijenom“.²⁹

Kako ističe Olivera Milosavljević, profašistički stavovi koje je eminirao Stefanović, nailazili su na osudu međuratne beogradske intelektualne javnosti, pri čemu su Stefanovića osuđivali ne samo levičarski već i građanski intelektualci.

Dakle, postavlja se pitanje da li je Stefanović streljan zbog toga što je bio „član nemačke komisije koja je ispitala sovjetske zločine u Vinici“ („što mu je zapravo i bila najveća krivica“) i da li je ovaj angažman bio njegova „najveća krivica“? Takođe, da li je Stefanović pored ostalog streljan i jer je bio „jedan od saradnika na izradi 'Srpskog civilnog plana““ (što je sporna tvrdnja) i jer je održao predavanje u Novom Sadu?

Po mom mišljenju, Stefanović je streljan jer je kao poznati intelektualac bio najistaknutiji zagovornik fašističke ideologije u beogradskoj javnosti i jer je u autorskim napisima podržao nemačku okupaciju zemlje i veličao stanje nastalo nemačkim okupiranjem velikog dela evropske teritorije. Da li je Stefanović kao ličnost koja nije neposredno skrivila ubistvo neke osobe zaslužio najtežu kaznu? Nemam odgovor na ovo pitanje. Iz civilne perspektive, sa istorijske distance od 70 godina, nije teško izvesti odričan odgovor.

²⁷ *Isto*, str. 407.

²⁸ *Isto*, str. 407-408.

²⁹ Todor Kuljić, *Fašizam: sociološko-istorijska studija*, Beograd, 1985², str. 208; Ilija Malović, „Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX veka“, *Sociologija*, Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju, L, 1/2008, Beograd, 2008, str. 79-96.

Ipak, nećemo pogrešiti ako zaključimo da su oni koji su streljali Stefanovića smatrali da na taj način kažnjavaju ličnost koja je javno veličala i promovisala ideologiju i pokret koji su odgovorni za smrt miliona ljudi, uključujući i smrt velikog broja stanovnika Beograda i Jugoslavije, pri čemu su mnoge žrtve fašističkog pokreta stradale isključivo zbog etničkog porekla, uključujući čitave porodice i celokupne lokalne zajednice, što su iskusili gradovi za koje je Stefanović bio vezan poreklom i prebivalištem (Novi Sad i Beograd), kao i zemlja u kojoj je živeo.

Nije na odmet pomenuti da se sin Svetislava Stefanovića, muzikolog Pavle Stefanović, predratni levičar, učlanio u KPJ nekoliko godina posle očeve smrti (1949).³⁰

Kvantifikacija i strukturisanje „žrtava komunizma“ u okviru etnocentrične postavke

U prvom, ujedno i centralnom delu izložbe naslovljenom kao „Likvidacija 'narodnih neprijatelja' 1944-1945“, kao i u istoimenom poglavlju kataloga, ukazano je na broj stradalih stanovnika Republike Srbije nakon 12. septembra 1944. U centralnoj sali izložbe posetiocima je omogućen pristup elektronskom teritorijalnom pretraživaču stradalih posle navedenog datuma („Otvorena knjiga“), onosno sajtu Državne komisije za tajne grobnice.³¹

U tekstu koji govori o registru Državne komisije za tajne grobnice, navodi se: „Do sada je uneto preko 56.000 imena... Osim teritorijalnog pretraživanja, ovaj portal čini interesantnim i mogućnost da se klikom na dugme dobiju statistički grafički izveštaji prema broju ubijenih, osuđenih na smrt, umrlih u logoru, nestalih. On takođe pruža podatke o tome koliko je pripadnika koje nacionalnosti stradalo, koje su starosne dobi i profesije, s kakvom kvalifikacijom ili kojoj su formaciji pripadali u ratu.“³²

Međutim, do danas (26. maj 2014) na sajtu Državne komisije za tajne grobnice dostupan je samo ukupan broj stradalih i kvantifikacija stradalih po opštinama i okruzima, pri čemu je naznačen broj ubijenih i, odvojeno, broj nestalih lica. Na ovom sajtu još uvek nisu naznačeni podaci o etničkoj i kvalifikacionoj strukturi

³⁰ Миодраг Поповић, *Познице. Мемоарски есеји*, Београд, 1999, стр. 233.

³¹ <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/>

³² Срђан Цветковић, *н.д.*, стр. 57.

stradalih. Dakle, na sajtu je nemoguće saznati da je najveći broj stradalih u Srbiji nakon 12. septembra 1944. bio nemačke nacionalnosti.

Do 16. aprila 2014. u registru je evidentirano 55.372 stradalih na tlu Republike Srbije posle 12. septembra 1944. Najveći broj stradalih zabeležen je na teritoriji Vojvodine (uključujući opštinu Zemun): 38.301 (69,17 odsto), pri čemu je dominantno reč o licima nemačke i mađarske nacionalnosti. Na području tzv. uže Srbije, registrovano je 15.215 (27,47 odsto) stradalih, pretežno srpske nacionalnosti, dok je na području Kosova registrovano 1.856 (3,35 odsto) stradalih, pretežno albanske nacionalnosti.

U analizi registra Državne komisije,³³ ukazao sam na 1.372 dupliranih imena (neka imena su navedena čak četiri puta), do 16. aprila 2014 (datum otvaranja izložbe), kao i na oko 1.100 do 1.200 stranih državljana koji na osnovu mesta prebivališta (ujedno i mesta rođenja) ne mogu biti uračunati u registar stradalih stanovnika Republike Srbije, jer su rođeni i imali stalno prebivalište van teritorije Srbije. Ovo se prvenstveno odnosi na nemačko stanovništvo opštine Beli Manastir, koje je umrlo u radnim logorima u Bačkoj, a manje i na pripadnike ustaškog pokreta sa područja opština Vukovar i Vinkovci, koji su nakon oslobođenja osuđeni na smrt i streljani na tlu Vojvodine. U određenom broju slučajeva reč je o državljanima Nemačke, Austrije i Bugarske, koji su posle rata osuđeni na smrt pred sudovima u Srbiji, zbog učešća u ratnim zločinima.

Takođe, u registar je uvrštena i trocifrena brojka lica koja su preživela navedene okolnosti (umrla su prirodnom smrću, većinom decenijama nakon rata) ili su stradala pre 12. septembra 1944, od strane počinitelaca koji su bili pripadnici raznih formacija, pri čemu je među ovim stradalim licima zabeleženo nekoliko desetina žrtava fašističkog terora (prvenstveno ubijenih od strane nacista), uključujući 14 žrtava logora Aušvic.

Međutim, najveći nedostatak registra Državne komisije za tajne grobnice nisu dupla imena, već, u mnogim slučajevima, nepouzdana i problematična kvantifikacija kao i prećutkivanje odgovornosti za ratne zločine mnogih lica koja su evidentirana kao žrtve. Ujedno, primetno je, u mnogim slučajevima, proizvoljno tumačenje i netačno navođenje podataka iz izvornika, što ne smatram slučajnom greškom, već namernim navođenjem netačnih ili nepreciznih podataka.

³³ Milan Radanović, "Analiza registra 'žrtava komunizma' Državne komisije za tajne grobnice (1) Kako su dželati postali žrtve", E-novine, 18. april 2014. <http://www.e-novine.com/srbija/srbija-tema/102144-Kako-delati-postali-rtve.html>

Ovo se naročito odnosi na nepominjanje pogibije u borbi ili samoubistva, kao načina stradanja mnogih pripadnika JVuO i četničkih odmetnika, pri čemu se za mnoge od njih netačno i pogrešno navodi da su „ubijeni“, ali neretko i „streljani“ ili „likvidirani“, iako se u izvornom materijalu jasno napominje da su ova lica stradala u borbi ili izvršila samoubistvo kako bi izbegla hapšenje i suđenje.

Kada je reč o etničkoj strukturi stradalih, od 55.372 stradala (uključujući sporne upise) Nemaca je 27.367 (49,42 odsto), Srba 14.567 (26,30 odsto), Mađara 6.112 (11,03 odsto), Albanaca 1.360 (2,45 odsto), Hrvata 953 (1,72 odsto) itd.

Međutim, izložba „U ime naroda...“ orijentisana je ka primerima stradanja (vansudska ubistva, sudska pogubljenja, hapšenja i izolacija) srpskog stanovništva. Tek jedna stranica kataloga (od 160 stranica) i nekoliko sporadičnih ilustracija na izložbi, govore o stradanju nemačkog i mađarskog stanovništva u Vojvodini (bez isticanja ratnog angažmana mnogih stradalih pripadnika ovih zajednica), dok stradanje lica albanskog i hrvatskog porekla, sa teritorije Srbije, uopšte nije pomenuto.

Ovakav etnocentrični pristup je nerazumljiv s obzirom na činjenicu da je nakon famoznog 12. septembra 1944. zabeleženo 26,30 odsto stradalih lica srpskog porekla. Na taj način se stradanje nesrpskog stanovništva svodi na razinu istorijske fusnote, dok se stradanje srpskog stanovništva apsolutizuje, pri čemu se posleratna represija etnizira.

Nedovoljno upućeni posetioci izložbe, a verujem da je takvih pretežan broj, poverovaće na osnovu ovog reciprociteta da je ogromna većina od blizu 56.000 stradalih bila srpske nacionalnosti. Uostalom, autor izložbe u brojnim javnim nastupima, kada govori o kvantifikaciji stradalih „žrtava komunizma“, tendenciozno izbegava pominjanje etničke strukture stradalih.

Primeru radi, Srđan Cvetković je nedavno (24. marta 2014) gostujući u poznatoj TV emisiji „Nivo 23“ na RTV Studio B, naveo brojku od 56.000 stradalih u Srbiji nakon 12. septembra 1944, pri čemu nije naveo etničku strukturu stradalih. Međutim, dodatno je metodološki neprihvatljiva Cvetkovićeva tvrdnja da je u Srbiji u razdoblju posle uspostavljanja vlasti komunista zabeležen „mnogo veći broj žrtava nego što je to bilo u drugim zemljama Istočne Evrope“, prethodno kazavši kako je brojka od 56.000 stradalih u Srbiji „svakako najveća cifra“ u odnosu na ostale socijalističke zemlje, napomenuvši da je „dugo bio u zabludi da je nešto slično bilo u Poljskoj ili Bugarskoj“, istakavši kako je u Poljskoj u istom

razdoblju stradalo "7.000-8.000 ljudi". Na kraju, Cvetković je zaključio: „Može se reći da su naši komunisti u tom smislu bili najpravoverniji.“³⁴

Zbog čega je navedeni citat primer manipulacije tragičnim i kontroverznim istorijskim događajima? Prvenstveno zbog toga jer Cvetković nije pomenuo da je preko 2/3 stradalih u Srbiji bilo nesrpskog porekla (pretežno nemačkog), kao i to da se brojka od 7.000 do 8.000 stradalih stanovnika Poljske odnosi na etničke Poljake. Naime, u mnogim zemljama u kojima su nakon 1945. na vlast došli komunisti (Poljska, Čehoslovačka, Mađarska, Jugoslavija) pojedinačno govoreći, populacija koja je najviše stradala bila je nemačka zajednica.

Primeru radi, pojedini istraživači procenjuju broj stradalih Nemaca, samo sa područja Slobodnog grada Gdanjsk, nakon oslobođenja Poljske, na više desetina hiljada (često se pominje visoka brojka od 83.000). Ukupan broj stradalih Nemaca sa teritorije koja je integrisana u Narodnu republiku Poljsku, bio je višestruko veći i, prema nekim pretpostavkama, iznosio je oko milion, ili čak više, stradalih u prisilnim deportacijama i radnim logorima.

Kada je reč o stradalom nemačkom stanovništvu Čehoslovačke, najčešće se iznose brojke od preko 200.000 stradalih, dok broj stradalih Nemaca iz Mađarske iznosi nekoliko desetina hiljada. Dakle, jedan medijski eksponirani istoričar propustio je da navede sve ove činjenice, pokušavajući da sugeriše kako su ovdašnji komunisti bili „najpravoverniji“.

Tumačenja tragičnih, nedovoljno rasvetljenih i kontroverznih događaja iz prošlosti treba da podrazumevaju visoki stepen odgovornost za javno izgovorenu reč.

Upravo je popis „žrtava komunizma“ Državne komisije za tajne grobnice demantovao prethodna licitiranja pojedinih istraživača prošlosti, koji su iznosili pretpostavke o broju stradalih koje podrazumevaju uveličane brojke. Među onima koji su iznosili ovakve neutemeljene pretpostavke, naročito kada je reč o broju stradalih u Srbiji južno od Save i Dunava i u Beogradu, bio je i autor izložbe.

Primeru radi, Srđan Cvetković je uoči formiranja Državne komisije za tajne grobnice (2009) tvrdio da je „prema najnovijim istraživanjima, tokom 1944-1945.

³⁴ <http://www.youtube.com/watch?v=Tc6vIcWxLm4>

likvidirano najmanje 80.000 građana Srbije, čak i više ako računamo streljanje ratnih zarobljenika na Zelengori i u Sloveniji 1945.“³⁵

Nedugo posle formiranja Državne komisije, jedan tiražni beogradski dnevni list preneo je izjavu sekretara komisije Srđana Cvetkovića o proceni broja stradalih u Srbiji nakon oslobođenja: „Više od 35.000 ljudi streljano je na teritoriji uže Srbije.“³⁶ Takođe, Cvetković je izneo neutemeljenu pretpostavku o broju stradalih u Beogradu, posle 20. oktobra 1944. “Smatramo da je [u Beogradu] stradalo između pet i deset hiljada. Ili preciznije: ne manje od 5.000 i ne više od 10.000.”³⁷

Prema podacima Državne komisije za tajne grobnice (zaključno sa 16. aprilom 2014), nakon 12. septembra 1944. pripadnici NOVJ i organi nove vlasti odgovorni su za smrt 55.372 lica, od čega 15.215 sa područja tzv. uže Srbije i 1.937 sa područja grada Beograda, pri čemu su uračunati duplikati i sporni unosi. Broj stradalih stanovnika Srbije južno od Save i Dunava svakako nije konačan, međutim, sudeći po svim pokazateljima, popis stradalih sa ovog područja biće potencijalno uvećan za možda nekoliko hiljada (što treba egzaktno dokazati) i neće se znatno približiti broju od 35.000.

Isto tako, broj stradalih stanovnika Beograda, po mom mišljenju, koje sam eksplicirao u nedavnom tekstu,³⁸ potencijalno će biti uvećan najverovatnije za trocifrenu, a ne za četvorocifrenu brojku. Pored toga, u navedenom tekstu ukazao sam na 413 (21,35 odsto) spornih upisa u registru za grad Beograd Državne komisije za tajne grobnice, bilo da je reč o duplim imenima, o licima koja su već evidentirana u registrima njihovih matičnih opština, o licima koja nisu stradala u navedenim okolnostima ili o licima koja na osnovu teritorijalne pripadnosti i mesta prebivališta ne bi trebalo da budu uvrštena u registar stradalih za grad Beograd.

Na izložbi i u katalogu vešto se manipuliše dokumentarnim materijalom koji ukazuje na likvidacije pripadnika okupacionih i kvislinških snaga u Sloveniji, maja

³⁵ П. Васиљевић, А. Палић, „Србија sazрела за истину“, *Вечерње новости*, LVI, Београд, 3.7.2009, стр. 10. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:244182-Srbija-je-sazrela-za-istinu>

³⁶ М. Илић, „Слободан Номен о suočavanju Србије са прошлoшћу. Obeležavanje и popis тајних грoбница поčinје у septembru“, *Blic*, 4473, Београд, 26.7.2009, стр. 17. <http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/103359/Obeležavanje-i-popis-tajnih-grobnica-pocinje-u-septembru>

³⁷ Дијана Димитровска, „На Дединју грoб до грoба“, *Вечерње новости*, LIII, Београд, 6.12.2006, стр. 10. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:191423-Na-Dedinju-grob-do-groba>

³⁸ Milan Radanović, "Analiza registra žrtava Državne komisije za tajne grobnice. (2) Proizvoljnosti i netačnosti u spisku za Beograd", E-novine, 21. april 2014. <http://www.e-novine.com/srbija/srbija-tema/102236-Proizvoljnosti-netanosti-spisku-Beograd.html>

i juna 1945, pri čemu je pretežno reč o zarobljenim pripadnicima nemačkog Wehrmachta, Waffen SS-a i zarobljenim pripadnicima Ustaške vojnice, Domobranstva NDH, slovenačkim domobrancima, a potom, u manjem broju u odnosu na prethodne formacije, o crnogorskim četnicima (bivši pripadnici JVuO i potonji pripadnici Crnogorske narodne vojske) i pripadnicima Srpskog dobrovoljačkog korpusa.

Na izložbi se manipuliše fotografijama kostiju streljanih pripadnika fašističkih formacija iz rudnika Huda jama pokraj Laškog u Sloveniji, iako ne postoje dokazi da je među licima stradalim u Hudoj jami bilo osoba sa područja Republike Srbije ili lica srpske nacionalnosti. Takođe, na izložbi i u katalogu prikazano je nekoliko fotografija lokacija masovnih grobnica i memorijala posvećenih stradalima na Kočevskom rogu: „Kočevski rog – masovna tajna grobnica u Sloveniji gde su komunističke vlasti tokom maja-juna 1945. ubile više hiljada ratnih zarobljenika i civila hrvatske, srpske i slovenačke nacionalnosti. Ubijani su bacani u nekoliko dubokih kraških jama i neretko i poluživi zatrpavani.“³⁹

U tekstu se ne napominje da glavnina streljanih na Kočevskom rogu nisu pripadali srpskom narodu i da među streljanima nije bilo srpskih civila, već je reč o pripadnicima kvislinškog Srpskog dobrovoljačkog korpusa, dobrovoljačke formacije pod komandom nemačkog okupatora (čiji pripadnici su mučili i ubijali zarobljene pripadnike NOVJ i antifašistički orijentisane civile, a zarobljene pripadnike NOVJ predavali nemačkom okupatoru), niti se navodi da su streljani zarobljenici hrvatske nacionalnosti bili pripadnici Oružanih snaga NDH.

Kada broj od najmanje 14.640 stradalih sa područja Srbije južno od Save i Dunava, pri čemu smo izostavili dupla imena u registru (čak ako pretpostavimo da maksimalno nekoliko hiljada imena nisu uneta u registar iz objektivnih razloga, iako ovu pretpostavku treba egzaktno dokazati, pri čemu ovakav numerički ishod nije posve ili naročito izvestan), uporedimo sa brojem od približno 13.556 stradalih lica u Sloveniji nakon oslobođenja,⁴⁰ onda nije teško zaključiti da je u Sloveniji, proporcionalno ukupnom broju stanovnika, obračun sa snagama kolaboracije i njihovim simpatizerima bio intenzivniji, imajući u vidu broj usmrćenih lica.

³⁹ Срђан Цветковић, *н.д.*, стр. 55.

⁴⁰ Mojca Šorn, Tadeja Tominšek-Rihtar, „Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje (april 1941 – januar 1946), *Žrtve vojne in revolucije*. Zbornik: Referati in rasprava s posveta v Državnem svetu 11. in 12. novembra 2004, ki sta ga pripravila Državni svet Republike Slovenije in Institut za novejšo zgodovino v Ljubljani, (ur. Janvit Golob i dr.), Ljubljana, 2005, str. 13-22.

Ovo navodimo u cilju osporavanja nacionalističkog stereotipa o Srbiji kao najvećoj „žrtvi komunističkog terora“ na području Jugoslavije. Ako broju od 14.640 registrovanih u spiskovima opština u tzv. užoj Srbiji (prethodno smo izostavili duplikate u registru) oduzmemo oko 200 spornih unosa (lica koja nisu stradala i koja su umrla prirodnom smrću godinama ili decenijama nakon oslobođenja i lica koja su stradala pre 12. septembra 1944), pri čemu je ovo minimalna procena, onda je ova razlika još veća.

Podaci iz radne verzije registra stradalih u Srbiji nakon oslobođenja, koja je dostupna na sajtu Državne komisije za tajne grobnice, demantuju uvreženi stereotip o „starom građanskom sloju“ kao najbrojnijoj kategoriji stradalih. „Desetine hiljada državnih činovnika i advokata, trgovaca i seoskih gazda, sitnih industrijalaca i sveštenika, najčešće bez suđenja streljano je odmah po dolasku komunističkih snaga, uglavnom pod optužbama za saradnju s okupatorom i narodnim izdajnicima“, kako se uproščeno i stereotipizirano ističe u *Novoj istoriji srpskog naroda*.⁴¹

Ovaj stereotip reprodukovao je i istoričar Srđan Cvetković: „Pored osvedočenih zločinaca i kolaboracionista, na meti revolucionarnih vlasti našao se pre svega stari građanski sloj – građanski političari, činovnici, trgovci, industrijalci, zanatlije, sveštenici, seoske gazde (kulaci), kao i svi oni koji su na bilo koji način bili u predratnoj i ratnoj državnoj administraciji ili su nešto značili u javnom životu, a nisu bili komunističkih uverenja (što je ovom nasilju davalo ton klasne revolucije).“⁴²

Dakle, rezultati popisa Državne komisije demantuju uvreženi stereotip o pripadnicima građanske klase i bogatim seljacima kao najbrojnijoj socijalnoj kategoriji stradalih. Međutim, postavka izložbe „U ime naroda – politička represija u Srbiji 1944-1953“, reprodukuje navedeni stereotip. Naime, u postavci je ukazano na svega 16 konkretnih sudbina ličnosti koje su bile sa sela, pri čemu se 6 ličnosti nije bavilo zemljoradnjom (od ovih 6 osoba 2 su sa područja Bosne i Hercegovine), nasuprot 64 konkretne subine pripadnika građanske klase.

Dakle, iako je nesumnjiva većina stradalih posle oslobođenja pripadala seoskom stanovništvu i zemljoradnicima (oko 3/4), posetioци izložbe i čitaoci kataloga, koji nisu upućeni u ovu tematiku, mogli bi, na osnovu odabira i prezentacije

⁴¹ *Нова историја српског народа*, (пр. Душан Т. Батаковић), Београд, 2000, стр. 349.

⁴² Srđan Cvetković, „Žrtve komunističkog revolucionarnog terora u Srbiji posle 12. septembra 1944. Istraživanja Državne komisije za tajne grobnice“, *Hereticus*, 1–2/2011, Beograd, 2011, str. 11.

ekspozicija, pogrešno pomisliti da je velika većina stradalih poticala iz „starog građanskog sloja“ jer je u postavci disproporcija obrnuta.

U delu izložbe koji je imenovan podnaslovom: „Logori i streljanja ratnih zarobljenika i civila na kraju rata“ jedan segment posvećen je stradanju pripadnika JVuO u istočnoj Bosni (Zelengora), 12-13. maja 1945, pri čemu je naveden nepouzdan broj stradalih. „Posle formalnog prestanka rata u Evropi, 12. i 13. maja 1945, snage NOVJ likvidirale su u borbama ili po zarobljavanju oko 9.300 pripadnika JVuO. Među žrtvama je bilo više od 300 oficira Kraljevine Jugoslavije.“⁴³

Formacija pod neposrednom komandom Draže Mihailovića, čiji pripadnici su se koncentrisali u Bosni krajem 1944, bila je aktivan saveznik nemačkog okupatora krajem 1944, kao i tokom ostatka rata. Ovu činjenicu potkrepljuje velik broj izvora četničke i nemačke provenijencije. Poginuli pripadnici JVuO, koji su izgubili život u neposrednoj borbi, nakon 12. septembra 1944, uključujući i poginule maja 1945, ne mogu biti viktimizirani s obzirom na činjenicu da su pripadali kolaboracionističkoj vojnoj formaciji koja je takođe odgovorna za pogibiju pripadnika oslobodilačkog pokreta (NOVJ) i budući da su odbili da polože oružje i pređu na stranu NOVJ.

Streljanje zarobljenih pripadnika JVuO na Zelengori svakako treba problematizovati, ali ove događaje treba sagledavati i u svetlu drugih činjenica: 1) pripadnici JVuO su takođe vršili streljanja zarobljenika; 2) pripadnicima JVuO je tokom većeg dela rata bilo omogućeno da pređu u redove NOVJ ili da polože oružje, što je tokom 1944. formalizovano obznanjivanjem nekoliko opštih amnestija; 3) komanda JVuO je nameravala da u prvoj polovini 1945. sprovede prebacivanje odmetnika pod njenom komandom u Srbiju zarad destabilizacije nove vlasti, pri čemu ne treba zaboravljati da je nova vlast čitavu delatnost u pozadini unutar oslobođene teritorije podredila potrebama fronta u Sremu i Bosni i da je destabilizacija pozadine ugrožavala front i podrazumevala ljudske gubitke; 4) četnici pod komandom generala Dragoljuba Mihailovića upravo su na području opštine Foča, gde je maja 1945. stradao najveći broj pripadnika JVuO, tokom prethodnih godina, počinili najmasovnije zločine nad bošnjačkim civilnim stanovništvom, pri čemu su većina stradalih bili žene i deca.

Prema podacima Muzeja žrtava genocida iz Beograda, tokom rata stradalo je najmanje 4.924 Bošnjaka sa područja Foče, pri čemu je većina ubijena od strane

⁴³ Срђан Цветковић, *н.д.*, стр. 52.

četnika,⁴⁴ uključujući istrebljenja čitavih porodica, masakriranja, mučenja i silovanja žrtava. Dakle, ako se već u tekstu kataloga u kom se opisuju događaji iz maja 1945, koji su se odigrali u istočnoj Bosni, pominje da su se ovi događaji desili „nedaleko od mesta gde su partizani 1943. pretrpeli poraz na Sutjesci”, potrebno je naglasiti šta su pripadnici formacije pod komandom generala Mihailovića činili nad civilnim stanovništvom u istom regionu, pogotovo jer je reč o najmasovnijim zabeleženim četničkim zločinima.

U naređenju vrhovnog komandanta NOV i POJ Josipa Broza Tita od 15. septembra 1944. ističe se da zarobljene pripadnike snaga kolaboracije koji se neposredno pred zarobljavanje „na strani neprijatelja sa oružjem u ruci bore protiv NOV i POJ“ treba „staviti pred vojni sud i po hitnom postupku suditi im i najstrožije kazniti“.⁴⁵ Činjenica je da zarobljeni pripadnici JVuO (tada već samo odmetnici) nisu suđeni pre pogubljenja. Ovakvi primeri retorizacije ne mogu biti opravdavani, ali ne mogu ni poslužiti za kriminalizovanje NOVJ.

Nove vlasti su 21. novembra 1944. ponudile „opštu amnestiju licima koja su učestvovala u četničkim jedinicama Draže Mihailovića, ili su ih pomagala, ili su bila u jedinicama hrvatskog ili slovenačkog domobranstva. Van amnestije nalazili su se ustaše i pripadnici Ljotičevih 'dobrovoljaca', kao i ratni zločinci i intelektualci inspiratori zločina, nezavisno kojim su formacijama pripadali“.⁴⁶

Navodni broj od oko 9.300 „likvidiranih“ pripadnika JVuO na Zelengori, maja 1945, naučno je doveden u pitanje, zapravo osporen, od strane istoričara Milana Terzića. Prema njegovom istraživanju, u istočnoj Bosni maja 1945. neutralisano je najmanje 5.937 četnika. Reč je o ukupnom broju četnika Draže Mihailovića koji se pominju u izveštajima jedinica JA.⁴⁷

Može se pretpostaviti da je među 4.228 četnika koji su kao mrtvi izbrojani na bojnopolju, znatan broj stradao u neposrednoj borbi, dok je jedan broj stradao u bombardovanju, a određen broj je streljan nakon zarobljavanja. U pomenutih 5.937 svakako ulazi i više stotina stradalih bosanskih četnika. Može se pretpostaviti da je značajan broj od 1.556 zarobljenih četnika streljan posle zarobljavanja, iako nisu svi streljani neposredno posle zarobljavanja s obzirom

⁴⁴ Драган Цветковић, "Босна и Херцеговина – нумеричко одређивање људских губитака у Другом светском рату", *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина*, (ур. Јован Мирковић), Београд, 2009, стр. 114-117.

⁴⁵ *Zbornik NOR-a*, II/14, Beograd, 1982, str. 106.

⁴⁶ Милан Терзић, „Губици четника Драже Михаиловића на Зеленгори и Сутјесци – мај 1945“, *Војно-историјски гласник*, 2/2011, Београд, 2011, стр. 72.

⁴⁷ Милан Терзић, „Губици четника Драже Михаиловића на Зеленгори и Сутјесци – мај 1945“, *Војно-историјски гласник*, 2/2011, Београд, 2011, стр. 71-83.

na to da je jedan broj zarobljenika zatvoren u mestima za izolaciju u Bosni i Srbiji.

Slikovni materijal koji ilustruje gubitke Mihailovićevih snaga krajem rata i nakon oslobođenja, takođe je tendenciozno odabran i protumačen. Reč je o fotografijama ljudskih kostiju iz masovne grobnice u blizini Miljevine, pokraj Foče, i o fotografiji poginulih četničkih odmetnika: „Likvidacija odmetnika koji se nisu hteli (smeli) predati novim vlastima potrajala je do polovine pedesetih.“ Autor nije objasnio zbog čega se odmetnici „nisu smeli predati novim vlastima“.

Ovakva vrsta tumačenja relativizuje činjenicu da su četnici činili zločine i u odmetništvu (npr. samo na području opština Čačak, Gornji Milanovac i Lučani, nakon oslobođenja ubili su 103 osobe),⁴⁸ kao i činjenicu da su najistaknutiji odmetnici odbili pozive na predaju upravo zbog toga što su tokom rata počinili ili naredili zločine. Uostalom, autor izložbe u svojim radovima delatnost četničkih odmetnika nakon rata eufemistički svrstava u „oblike društvenog otpora režimu“.⁴⁹

Plakatiranje prošlosti

U delu izložbe posvećenom kažnjavanju saradnika okupatora izloženo je desetak faksimila „saopštenja i presuda vojnih sudova o streljanim *narodnim neprijateljima*“. Reč je o desetak plakata i dve naslovne strane novina iz epohe. Ovaj segment izložbe prati sledeće tekstualno objašnjenje: „O likvidiranim građanima su u prva dva-tri meseca po oslobođenju Srbije izdavana tzv. Saopštenja vojnih sudova o osuđenim na smrt narodnim neprijateljima, kolaboracionistima i ratnim zločincima. Ona su se mogla videti u štampi, ali i na banderama i javnim mestima gradova i varoši ubrzo po streljanju. *Osnovni smisao im je bio da zastraše narod.*

Na odobrenim spiskovima su se nalazili mahom poznatiji građani i *uglavnom likvidirani bez ikakvog suđenja*. Za njih se po pravilu navodi da su osuđeni pred vojnim sudovima, mada se ispostavilo da su takve tvrdnje u velikom broju slučajeva lažne ili revolucionarna propaganda. U nekim slučajevima likvidacije

⁴⁸ Чачански крај у НОБ. Пали борци и жртве (пр. Драгољуб С. Суботић, Радован М. Маринковић), Чачак, 1977; Радосав С. Недовић, Пантелија М. Васовић, *Затамњена истина. Манипулације, обмане и преваре у књижи „Затамњена прошлост – историја равногораца чачанског краја“*, Чачак, 2006, стр. 174-175.

⁴⁹ Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića, 3, Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944-1991*, Beograd, 2013, str. 96-97.

poznatijih ličnosti kasnije su fabrikovane presude radi legalizovanja zločina... *U svrhu uterivanja straha u kosti političkim i klasnim protivnicima objavljivani su mnogobrojni članci u režimskoj štampi* koji odišu pretnjama, govorom mržnje, izveštavaju o pogubljenjima a u kojima se traži žestok obračun sa svima onima koji nisu bili naklonjeni novoj vlasti, često po logici 'ko nije sa nama, taj je protiv nas'.“ (podvukao M.R.)⁵⁰

Tačno je da su se u spiskovima objavljivanim u saopštenjima vojnih sudova nalazila imena „mahom poznatijih građana“, ali oni nisu osuđeni na smrt ili likvidirani bez suđenja jer su bili „poznati građani“ već zbog njihovog javnog angažmana tokom okupacije. Tačno je da se ispostavilo da su osporene pojedine tvrdnje o tome da su pojedine ličnosti suđene pre likvidacije, ali je vrlo diskutabilno i naučno nedokazano da je većina osoba čija imena su objavljena u pomenutim saopštenjima ubijena bez suđenja.

Međutim, potpuno je proizvoljno tvrditi da je „osnovni smisao“ objavljivanja presuda vojnih sudova bio „da zastraše narod“ i da je objavljivanje presuda i novinskih članaka o suđenjima nakon oslobođenja imalo „svrhu uterivanja straha u kosti političkim i klasnim protivnicima“. Zašto smo kategorični u tvrdnji da je reč o potpuno proizvoljnoj i nenaučnoj tezi? Zbog toga što je većina ličnosti čija imena su apostrofirana u spiskovima streljanih, na plakatima i u novinama, skrivila tuđu smrt, bilo da je reč o neposrednim počiniocima ubistava ili o licima koja su komandno i politički bila odgovorna za stradanje velikog broja ljudi. Zašto bi narod bio uplašen saopštenjima o streljanju ratnih zločinaca i istaknutih kolaboracionista?

Uostalom, u prilog ovoj mojoj tezi najrečitije govore upravo obrazloženja o nedelima i zločinima lica koja se nalaze uz imena navedena u saopštenjima istaknutim na izložbi: npr. „Saopštenje veća Vojnog suda čačanskog područja“ (19. februar 1945),⁵¹ „Saopštenje Vojnog suda komande vojnog područja Požarevac o suđenju ratnim zločincima“ (3. decembar 1944),⁵² „Saopštenje Vojnog suda leskovačkog područja“ (20. oktobar 1944), ili famozno „Saopštenje Vojnog suda Prvog korpusa NOVJ o suđenju ratnim zločincima u Beogradu“, objavljeno na naslovnoj strani *Politike* (27. novembar 1944).

⁵⁰ Срђан Цветковић, *н.д.*, стр. 15-16.

⁵¹ http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/images/Presuda-proglas%20Vojnog%20suda%20u%20Cacku%20iz%201945_%20godine.jpg

⁵² <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/images/Saopstenje%20o%20streljanim%20narodnim%20neprijateljima%20%20pozarevac%203%20decembar%201944.jpg>

ВОЈНИ СУД ВЕЋЕ ЧАЧАНСКОГ ПОДРУЧЈА

својим пресудама, осудио је на казну смрти, губи-
та грађанске части и конфискацију целокупног
дела њихове имовине, следећа лица:

Милојевић Стојана,

управно канцеларијског чиновника, рођеног 1911 год.
у Чачку, што је у својству полицијског агента, хапсио,
тукао и прогонио у концентра. логор припаднике и
симпатизере НО покрета. Тако је открио и предао
Немцима једну групу симпатизера НО покрета из Чачка,
у којој је између осталих био и Чедомир Стефановић
из Чачка. Ову групу Немци су упутили у концентра.
логор на Бањници.

Што је у својству четничког обавештајца опту-
жио 26 ђака чачајске гимназије и захтевао да ови
буду поубијани.

Што је оптужио судију Миодрага Симовића, који
је по тој оптужби стрељан.

Што је као сарадник листа „Ново време“ писао
чланке у којима је омаловажавао и бацао љагу на
НОВ и њене борце. Тако је у чланку о вешању друга
Симе Сараје, политичког комесара фабрике хертије,
изнео забезбодничје лажи, називајући овога чак и раз-
бојником.

Башановића Ђорђа,

земљорадника, рођеног 1921 године у Враци (настањен
као избеглица у селу Ласцу), што је учествовао у ви-
ше убистава, између осталих и у убиству породице
Капларевих из Заблаћа.

Бајовића Милоша,

земљорадника из села Прилика, рођеног 1926 године,
што је као четник алогласног „Војводе Боже Јаворског“
заклао дванајест особа у околини Ивањице и што је
учествовао у грозном мучењу и убиству другова Бате
Јанковића и Млађе Прелића.

Антонијевића Властимира,

активни капетан Бив. Југословенске војске, рођеног 1916
године у Врби, што је активно учествовао у органи-
зовању банди Драже Михаиловића.

Што у својству команданта 2 жичке бригаде ЈВУО
од 1941 године па надаље, прогањао партизанае и њи-
хове породице и као такав на подручном му реону
убио преко 50 особа, припадника НО покрета.

Што је као командант „Летеће“ бригаде, починио
многа зверства по срезовима љубињском и трнавском.

Исто тако именовани је организовао и извршио
покол партизана и њихових симпатизера у селима:
Вапи, Балузи и Заблаку.

Вуковића Слободана,

земљорадника, рођеног 1921 године у Горичанима,
што је: Као члан „Црне тројке“ убио Селимира Ники-
товића, Рада Бластелицу „Кукавицу“ и Радоја Степа-
новића, а поред тога учесник је у многим другим уби-
ствима.

Марковића Исидора,

судију Среског суда, рођеног 1906 године у селу Бра-
нићима, што је: Као идејни припадник четничке орга-
низације Драже Михаиловић, држао политичке збо-
рове у својству и председника Среског Равногорског
одбора среза љубињског. На овим дборовима, а у сво-
јим говорима, именовани је наносио неистине против
НОВ ПО и на тај начин помагао окупатору.

Исто тако, што је као истражњик и члан преког
суда осудио из смрт следећа лица и то: Животу Кру-
пежа, Михайла Чарапића, Радивоја Чарапића; сви из
Ракове, Јанка Шенчевића из Брђана и Драгана Бојо-
вића из Прелине. Поред наведених као истражњик
и члан преког суда осудио је такође на смрт и Наду
Симовић, студенткињу агрономије из Мојсиња.

Радовановић Ратомира,

адвокатског приправника из Београда, четнички коман-
дант среза студеничког и официјер за везу са Немцима
што је по пронађеним документима оптуживао људе
четничком штабу. Што је као официјер за везу са Нем-
цима, према нађеним документима извештавао Немце
о томе где се налазе јединице Н.О.В.

Зарића Рада,

судију из Чачка, што је, као непомирљиви противник
НО покрета, постављен за истражњика и члана преког
четничког суда и осудио 1941 године у Брајићима ве-
лики број партизана на смрт. У истом својству уч-
ествовао је у предаји Немцима у Ваљево велике групе
партизана, који су заробљени у Солници у Милаковцу.
360 ових партизана Немци су стрељали у Ваљево.

Што је за сво време окупације помагао издајничку
владу Милана Недића и као такав оптуживао своје
колеге.

Као истакнути противник НО покрета постављен
је, пред долзаак НОВ, за команданта жандармерије
(четничке милиције) која је прогонила и предавала
„Кољашина“ симпатизере и припаднике НО покрета.

Казна је извршена одмах.

ЧАЧАК 10-II-1945 ГОДИНЕ.

„Саопштенје већа Војног суда чаџанског подручја“ (19. фебруар 1945).

Autor izlozbe u svojim istoriografskim radovima godinama iznosi nenaučnu i proizvoljnu tezu koja podrazumeva kako su saopštenja vojnih sudova

publikovana zarad navodnog zastrašivanja stanovništva.⁵³ Domaće stanovništvo je očekivalo od organa nove vlasti da najstrože kazni pripadnike snaga kolaboracije koji su počinili ratne zločine i skrivili tuđe stradanje.

Zanimljivo je primetiti da autor izložbe u svojim historiografskim radovima najčešće propušta da citira i analizira podatke iz saopštenja vojnih sudova, koji su optužujući po streljana lica. Na ovaj način se svesno viktimiziraju ratni zločinci i istaknuti saradnici okupatora, imenovani u ovim saopštenjima. U jednom slučaju Srđan Cvetković jeste analizirao i citirao podatke o streljanim licima iz jednog saopštenja o streljanju saradnika okupatora, ali je to učinio vrlo selektivno.

Reč je o njegovoj analizi „Saopštenja Vojnog suda Prvog korpusa NOVJ o suđenju ratnim zločincima u Beogradu“, objavljenom u *Politici* 27. novembra 1944. Kada je reč o ostalim saopštenjima vojnih sudova, Cvetković je po pravilu izbegavao da analizira optužujuće navode iz saopštenja vojnih sudova i ratni angažman ličnosti osuđenih na smrt, pri čemu je svesno izbegnut zaključak da je pretežno reč o licima koja su skrivila stradanje osoba koje su imale antiokupatorski stav.

Naime, u dva historiografska rada,⁵⁴ Cvetković je analizirao saopštenje objavljeno u *Politici* 27. novembra 1944. U ovoj analizi primetno je selektivno citiranje podataka iz presude i izostavljanje delova citata koji dodatno kompromituju ličnosti čiji ratni angažman je autor pokušao da relativizuje. Takođe, autor je tendenciozno izostavio pominjanje mnogih ličnosti čija imena su navedena u spisku od 105 streljanih, pri čemu je pretežno reč o ličnostima za koja se navodi da su neposredno učestvovalе u ubijanju, organizovale ubijanje ili denuncirale protivnike okupatora i kvislinške vlasti koje su potom uhvaćene i ubijene. Isto tako, autor je izbegao da pomene većinu vojnih lica (aktivnih saradnika okupatora) čija imena su navedena u spisku, tako što se zadovoljio navođenjem nekoliko „zvučnijih imena“.

Indikativno je da je Cvetković, u radu koji nosi naslov „Ko su 105 (104) streljanih?“ i u monografiji u kojoj je 17 stranica posvećeno analizi spiska od 105 streljanih, analizirao podatke i pomenuo samo 33 imena iz spiska, potpuno ignorišući ostala 72 (69 odsto) imena. Ovako selektivan pristup analizi konkretnih

⁵³ Srđan Cvetković, „Ko su 105 (104) streljanih? Prilog istraživanju 'divljeg čišćenja' u Beogradu 1944“, *Istorija 20. veka*, 1/2006, Beograd, 2006, str. 100; Срђан Цветковић, „Репресија на југу Србије после ослобођења 1944, са посебним освртом на Лесковац и околину“, *Лесковачки зборник*, 47, Лесковац, 2007, стр. 2012.

⁵⁴ Srđan Cvetković, „Ko su 105 (104) streljanih? Prilog istraživanju 'divljeg čišćenja' u Beogradu 1944“, *Istorija 20. veka*, 1/2006, Beograd, 2006, str. 81-102; Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd, 2006, str. 181-198.

ličnosti i njihove odgovornosti je nenaučan jer prikriva odgovornost ličnosti sa spiska streljanih koje Cvetković ne navodi u analizi i jer relativizuje odgovornost mnogih ličnosti koje je autor naveo u analizi.

Viktimizacija Draže Mihailovića

Možda najproblematičniji deo izložbe vezan je za ličnost generala Dragoljuba Mihailovića, komandanta Jugoslovenske vojske u otadžbini (ravnogorski četnici).

Sudski proces generalu Mihailoviću naslovljen je kao „Suđenje Dragoljubu Mihailoviću: prvi gerilac Evrope ili izdajnik?: Sudski proces armijskom generalu Dragoljubu Mihailoviću (1893, Ivanjica – 1944, Beograd), i još dvadeset trojici optuženih trajao je od 10. juna do 15. jula 1946. 'Nirnberški proces za Srbiju' je obavljen brzo, uz insistiranje i predsednika suda i tužioca na optužbama, uz onemogućavanje efikasnog rada odbrane, izvođenje svedoka i uz izvrtanje činjenica, u atmosferi linča na advokate. Pred sud je izveden zajedno s nedićevcima, ljotićevcima i pojedinim građanskim političarima iako se sa mnogim ideološki nije slagao te ih je i sam smatrao izdajnicima. Od 47 tačaka optužnice koju je pročitao Miloš Minić, general Mihailović je oglašen krivim po 8 tačaka. Nije osuđen za ratne zločine koje su jedinice pod njegovom komandom počinile, kako se navodi u posleratnim konstrukcijama, već uglavnom za 'zločine protiv NOP-a' i kolaboraciju. Sud je u ime naroda doneo odluku da se Mihailović kazni smrću streljanjem, trajnim gubitkom političkih i građanskih prava i konfiskacijom celokupne imovine. Pogubljen je najverovatnije na Adi Ciganliji, tajno, zajedno sa još 8 od 11 osuđenih na smrt u noći 17. jula 1946. bez prava na žalbu. Ni danas nije otkriveno gde je sahranjen.“⁵⁵

Netačna je dilema u kojoj se ponavlja rašireni stereotip po kome je Mihailović bio „prvi gerilac Evrope“ u Drugom svetskom ratu. Naime, već 9. novembra 1939. Witold Pielicki i Jan Włodarkiewicz osnovali su Poljsku tajnu armiju (*Tajna Armia Polska*), preteču Zemaljske armije (*Armia Krajowa*). Prvi gerilski komandant u Evropi, tokom Drugog svetskog rata, samim tim i prvi gerilac Evrope, bio je major Henryk Dobrzański „Hubal“, koji je marta 1940. imao komandu nad 300 gerilaca, kada su zabeležena prva dva ozbiljnija napada Hubalovih gerilaca na nemačke snage i prvi gubici nemačkog okupatora.

S druge strane, snage pod zapovedništvom pukovnika Dragoljuba Mihailovića nisu izvršile nijedan napad na nemačkog okupatora, od dolaska Mihailovićeve

⁵⁵ Срђан Цветковић, *н.д.*, стр. 69.

grupe na Ravnu goru 11. maja 1941. do napada na Loznicu 31. avgusta 1941. U međuvremenu, pripadnici Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) su u Srbiji izvršili čitav niz napada na snage kvislinške uprave i nemačkog okupatora. Iz navedenih (opštepoznatih) činjenica, proizlazi da Mihailović u delu domaće javnosti nezasluženo nosi laskavi epitet „prvog gerilca Evrope“.

Teza da je Mihailovićeva odbrana onemogućavana da efikasno radi, samo je delom tačna, dok je teza o onemogućavanju izvođenja svedoka zasnovana na odbijanju suda da prihvati predlog odbrane da se u svojstvu svedoka odbrane na sudu pojave američki avijatičari koji su 1944. evakuisani sa teritorije pod četničkom kontrolom, pri čemu se zaboravlja da je Mihailović lično odbio ovaj predlog.⁵⁶ Uostalom, sud i tužilac nisu doveli u pitanje činjenicu da je formacija pod Mihailovićevom komandom učestvovala u spasavanju i evakuaciji američkih pilota, niti je ova činjenica mogla da umani Mihailovićevu komandnu odgovornost za kolaboraciju i ratne zločine. Kada je reč o tezi da je Mihailovićeva odbrana onemogućavana da efikasno radi, ona je validna ukoliko se podrazumeva da je odbrani ostavljeno nedovoljno vremena da prouči optužnicu i dokazni materijal. Međutim, dokazni materijal (429 dokumenata), „po krivici optuženog Mihailovića“, u potpunosti je čitan u toku sudskog pretresa.⁵⁷

Netačna je konstatacija da Mihailović „nije osuđen za ratne zločine“, pri čemu se grubo ignoriše presuda Mihailoviću, izrečena 15. jula 1946. i insinuiira kako je reč o nekakvim „posleratnim konstrukcijama“. Očigledno da autor izlozbe nije pažljivo pročitao presudu generalu Mihailoviću. U tački 6. presude, pominje se Mihailovićeva odgovornost za ratne zločine, gde se ističe da je Mihailović kriv jer je svojom delatnošću „raspirivao nacionalnu i versku mržnju i razdor među narodima Jugoslavije, usled čega su njegove četničke bande izvršile masovne pokolje hrvatskog, muslimanskog kao i srpskog stanovništva...“ Takođe, u tački 2. iznosi se zaključak da je Mihailović kriv zbog toga što su „svi njegovi podređeni komandanti i jedinice po njegovim direktivama i naređenjima za sve vreme rata zajedno sa fašističkim okupatorskim jedinicama, izvodili vojne operacije protiv narodnih oružanih snaga i vršili zločine i teror nad narodom.“⁵⁸

Mihailović je tokom rata bio vrlo dobro obavešten o zločinima koje su vojnici pod njegovom komandom počinili nad civilnim stanovništvom i zarobljenim pripadnicima NOVJ, o čemu svedoče mnogi sačuvani dokumenti četničke

⁵⁶ Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, *Генерал Драгољуб Михаиловић 1893-1946. Биографија*, Београд, 2011, стр. 494.

⁵⁷ Миодраг Зечевић, *Документа са суђења равногорском покрету*, III, Београд, 2001, стр. 2423-2440.

⁵⁸ *Исто*, стр. 2369.

provenijencije. Sem toga, Mihailović je naređivao i sugerisao sprovođenje vojnih akcija koje su rezultirale masovnim pokoljima civilnog stanovništva, pri čemu je on bio obavještan o ovakvom ishodu, ali nije reagovao u cilju kažnjavanja počinilaca.

Primera radi, Mihailović je komandno najodgovorniji za sprovođenje vojne operacije u srezovima Pljevlja, Priboj, Čajniče i Foča (5-13. februar 1943), koja je rezultirala masovnim zločinima nad bošnjačkim civilima.⁵⁹ Prema izveštaju Pavla Đurišića Draži Mihailoviću (13. februar 1943), u ovoj operaciji četnici su ubili oko 9.200 muslimanskog življa od čega „oko 1.200 boraca i do 8.000 ostalih žrtava: žena, staraca i dece”.⁶⁰ Prema posleratnim popisima žrtava ovog zločina, na području sreza Pljevlja popisano je 1.380 žrtava februarskog pokolja, pri čemu broj stradale dece ispod 15 godina starosti iznosi 698 (50,5 odsto).⁶¹

Na teritoriji sreza Priboj četnici su februara 1943. ubili najmanje 1.547 Bošnjaka, koliko je 1946. poimenice popisano od strane Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača FNRJ. Od ovog broja, 665 su bili deca do 15 godina starosti (42,9 odsto).⁶² Na području opštine Foča prema popisu iz 1964, tokom 1943. zabeleženo je stradanje 1.043 Bošnjaka. Većina ovih žrtava ubijena je februara 1943, iako treba naglasiti da podaci za 1943. nisu konačni. Većina ubijenih bili su žene i deca.⁶³

Netačna je konstatacija da su Mihailović i osmorica osuđenika na smrt pogubljeni „bez prava na žalbu“. Naime, „odmah posle izricanja smrtnih kazni, osuđeni su svojeručno napisali molbe“ koje su „upućene Prezidijumu narodne skupštine FNRJ“. Molbe Mihailovića i osmorice osuđenika na smrt (Miloš Glišić, Dragomir-Dragi Jovanović, Radoslav Radić, Velibor Jonić, Đura Dokić, Kosta Mušicki, Boško Pavlović, Tanasije Dinić), publikovane su 2001, uključujući faksimile ovih dokumenata. Mihailović je molbu napisao 15. jula 1946.

U molbi se ističe: „Skrhan fizički i duševno, nedaćama koje su me pratile kroz ceo moj život, molim Prezidijum Narodne Skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije da mi kaznu smrti streljanjem zameni putem svoje milosti, kaznom lišenja slobode... Uveravam prezidijum da ću za vreme izdržavanja

⁵⁹ *Zbornik NOR-a, XIV/2*, Beograd, 1983, str. 203-214.

⁶⁰ *Isto*, str. 182.

⁶¹ *Prilog u krvi: Pljevlja 1941-1945*, Pljevlja, 1969, str. 217-343.

⁶² Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu, Dokumenti*, Sarajevo, 1996, str. 605-656.

⁶³ Драган Цветковић, "Босна и Херцеговина - нумеричко одређивање људских губитака у Другом светском рату", *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина* (ур. Јован Мирковић), Београд, 2009, стр. 114-117.

kazne lišen slobode, svojim predanim i požrtvovanim radom uložiti sve da doprinesem koristi našoj novoj državi, kao što sam već pokazao pre i u toku procesa u više mahova.“⁶⁴ Prezidijum narodne skupštine FNRJ, 16. jula 1945, na osnovu Zakona o davanju amnestije i pomilovanja, doneo je odluku da se ne uvaže navedene molbe za pomilovanje.⁶⁵

Konstatacija da je Mihailović osuđen „uglavnom za 'zločine protiv NOP-a' i kolaboraciju“ tačna je u delu koji se odnosi na Mihailovićevu komandnu odgovornost za kolaboraciju njemu potčinjenih snaga sa italijanskim i nemačkim okupatorom i kvislinškim organima u Srbiji. Međutim, konstatacija da je Mihailović osuđen „uglavnom“ za „zločine protiv NOP-a“ proizvoljna je jer ne proizlazi iz teksta presude. S druge strane, Mihailović ne samo što je bio odgovoran za brojne zločine njemu podređenih snaga protiv pripadnika NOP-a, već je neposredno naređivao „uništavanje komunista“ i njihovih simpatizera.

U depeši komandantima JVuO sa područja Šumadije, od 13. januara 1943, Mihailović navodi: „Dobijen izveštaj da su komunisti iz valjevskog kraja pobjegli u rudnički kraj a jedna grupa na Kosmaju. Borba koju vodimo sa njima je odlučna... Uništavajte ih nemilosrdno jer se veliki događaji približuju krupnim koracima.“ Mihailović je 16. januara 1943. poslao komandantima korpusa depešu u kojoj se, između ostalog, ističe: „I pored svih nevolja, naročito podvlačim da je komunistička opasnost uvek jedna od najvećih. Te zlotvore i krvnike našeg naroda uništavajte bez milosti... Svi komandanti su mi odgovorni za svoje reone da su čisti od mangupa i probisveta koje vode stranci Tito i Moša Pijade.“⁶⁶

U depeši kapetanu Siniši Ocokoljiću, od 22. januara 1943, Mihailović naređuje: „Naređujem da komuniste uništavate gde god za njih čujete. Vi komandujete vojnicima a ne ženama. Borba je naš posao... Zahtevam da očistite vaš teren jer mi za svoj teren odgovarate lično.“⁶⁷ Vrhovna komanda JVuO poslala je 31. januara 1943. komandantima korpusa depešu u kojoj se ističe: „Izjava Idnova o mirenju ne važi ništa. Čistiti komuniste do poslednjeg. Mi našu kuću uređujemo i niko drugi. Oni neka pregovaraju to se nas ništa ne tiče.“⁶⁸

Mihailović je 29. maja 1943. poslao komandantima korpusa sledeće uputstvo: „Zadatak letećih brigada je da definitivno očiste svoj teren od komunista i *njihovih simpatizera*, kao i drugih razornih elemenata po našu organizaciju ukoliko to do

⁶⁴ *Ucmo*, стр. 2390-2391.

⁶⁵ *Ucmo*, стр. 2419.

⁶⁶ *Zbornik NOR-a*, XIV/2, Beograd, 1983, str. 131.

⁶⁷ *Isto*, str. 136.

⁶⁸ *Zbornik NOR-a*, XIV/2, Beograd, 1983, str. 141.

sad nije urađeno. Izbegavati sukobe sa okupatorom.“⁶⁹ Mihailović je u upustvu Dragutinu Keseroviću, od 12. novembra 1943, istakao: „Produžite rad na definitivnom čišćenju komunista. Oni ne smeju postojati u Srbiji. Krajnje je vreme da sa tim gadovima raščistimo. *Uništavajte sve njihove simpatizere i jatake bez milosti*. Kad ne budu imali simpatizere neće moći ni da postoje.“⁷⁰ (Pojedine reči podvukao M. R.)

Viktimizacija ličnosti osuđene zbog komandne odgovornosti za ratne zločine i kolaboraciju snaga pod njenim zapovedništvom predstavlja ne samo iskrivljivanje slike prošlosti već i ruganje žrtvama Mihailovićevih četnika, s obzirom da je Mihailović bio odlično obavešten o zločinima njemu komandno potčinjenih jedinica i da je naredio i inspirisao sprovođenje vojnih akcija koje su rezultirale zločinima.

Ipak, ovakav pristup ličnosti generala Mihailovića nije neočekivan budući da je autor izložbe istaknuti učesnik u medijskoj kampanji 2011. koja je imala za cilj da kriminalizuje Mihailovićevo sudsko pogubljenje, a njegovu ličnost viktimizira: reč je o poznatoj potrazi za Mihailovićevim zemnim ostacima na Adi Ciganliji, koja se neslavno završila (prema podacima Instituta za sudsku medicinu kosti koje su iskopali Cvetković i njegovi saradnici, a koje su mediji proglasili za Mihailovićeve zemne ostatke, nisu ljudskog porekla).⁷¹

Pronalaženje Mihailovićevih zemnih ostataka omogućilo bi trajno monumentalizovanje njegove ličnosti, kojoj je u dominantnom medijskom diskursu namenjen mučenički karakter, čime bi bila ostvarena značajna pobeda „nekrofilnog antikomunizma“ u Srbiji, kao što bi potencijalno omogućilo iniciranje potrage za zemnim ostacima drugih istaknutih istorijskih figura iz antikomunističkog korpusa koje su stradale po oslobođenju. Nedugo nakon formiranja Državne komisije za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Dragoljuba-Draže Mihailovića (2009), istoričar Bojan Dimitrijević je iskazao zapitanost „zašto ne istražujemo i okolnosti stradanja generala Nedića“.⁷² Pri tom

⁶⁹ *Издајник и ратни злочинац Дража Михаиловић пред судом: стенографске белешке и документа са суђења Драгољубу-Дражи Михаиловићу*, Београд, 1946, стр. 86.

⁷⁰ *Zbornik NOR-a, XIV/3*, Београд, 1983, стр. 147.

⁷¹ Milan Radanović, "Institucionalna i medijska potraga za grobom generala Dragoljuba Mihailovića", *Istorija u pokretu: Forum za primenjenu istoriju*, 19. januar 2013.

<http://www.fpi.rs/blog/institucionalna-i-medijska-potruga-za-grobom-general-a-dragoljuba-mihailovica-2009-2011/>

⁷² Владимир Крстић, „Шта са Миланом Недићем. И Дража га се одрекао“, *Илустрована Политика*, 2635, Београд, 16.7.2009, стр. 21.

je Dimitrijević iskazao afirmativan stav o istorijskoj ulozi generala Nedića: „General Nedić je pozitivna ličnost u istoriji Srbije u Drugom svetskom ratu.“⁷³

Okovani Prometej

U delu izložbe koji govori o posleratnim suđenjima političkim protivnicima komunističke vlasti, improvizovane su zatvoreničke ćelije trojice istaknutih istorijskih ličnosti: generala Dragoljuba-Draže Mihailovića (komandant Jugoslovenske vojske u otadžbini), opozicionog političara Dragoljuba Jovanovića (predsednik Narodne seljačke stranke) i književnika Borislava Pekića (aktivist Saveza demokratske omladine Jugoslavije). Kako ističe autor izložbe, ćelije trojice navedenih ličnosti osmišljene su „kako bi [posetioци] osetili svu težinu političkog zatočeništva u tom vremenu. Ђelije su bile tesne, vlažne, hladne, bez kreveta, pa se spavalo na slami i podu, a osuđenici su često prebijani“.⁷⁴

Među eksponatima izloženim u tri improvizovane ćelije najupadljiviji je masivan okov za noge. Da li su tri pomenute ličnosti iskusile „svu težinu političkog zatočeništva tog vremena“, odnosno da li su boravile u ćelijama koje su bile „bez kreveta“, da li su „spavale na slami i podu“ i da li su „prebijane“? Pored toga, da li su trojica zatočenika iskusila okivanje u mestima za izolaciju, kako se sugerše na osnovu okova za noge, koji je prikazan kao eksponat u sve tri improvizovane ćelije? Kakav je bio položaj ove tri poznate ličnosti u zatvoru i da li je on bio reprezentativan?

Da li je Mihailović bio okivan u ćelijama istražnog i sudskog zatvora u Beogradu, pri čemu mislimo na okivanje nogu uhapšenika? Ne postoje dokazi za jednu takvu insinuciju. Postojeće fotografije, nastale nedugo nakon Mihailovićevog sprovođenja u Beograd, nakon hapšenja u okolini Višegrada (o čemu svedoče njegova kraća brada i ratna vojnička bluza), prikazuju ga sa lisicama na rukama u istražnom zatvoru u Beogradu. Može se pretpostaviti da je Mihailović bio vezan lisicama kako bi se onemogućilo njegovo potencijalno samoubistvo (nova vlast je iščekivala javno suđenje Mihailoviću). Pored toga, u literaturi nema nikakvih naznaka o njegovom okivanju tokom zatočenja u Beogradu. Najbolji poznavaoци

⁷³ M.D. Milikić, „Naslednici generala Milana Nedića traže povraćaj imovine. Kuće vredne miliona“, *Danas*, Beograd, 24.6.2012. http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/kuce_vredne_miliona.55.html?news_id=242870&action=print

⁷⁴ Марко Лопушина, "Срђан Цветковић: Осветљавамо мрачне године Србије", Вечерње новости, 13.10.2013. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:458560-Srdjan-Cvetkovic-Osvetljavamo-mracne-godine-Srbije>

biografije generala Mihailovića istoričari Kosta Nikolić i Bojan Dimitrijević ističu kako su „uslovi u kojima je [Mihailović] provodio dane u zatvoru“ bili „krajnje korektni“.⁷⁵

Kada bismo uporedili zatvorske uslove u kojima je boravio Mihailović tokom istražnog i sudskog procesa sa uslovima zatočenja Milije Lekovića, jednog od članova sudskog veća koje je sudilo Mihailoviću, koji je uhapšen 1950. kao navodni pristalica Rezolucije Informbiroa (zapravo je uhapšen jer je odbio da sudi oficirima koji su bili hapšeni kao pripadnici unutarpartijske opozicije, o čemu, naravno, nema pomena na izložbi), došli bismo do zaključka da je Mihailović imao daleko prihvatljivije uslove boravka u zatvoru.

Ili, kada bismo uporedili uslove boravka koje je Mihailović iskusio u zatvorima UDB-e za Srbiju, u Beogradu, u proleće 1946, sa uslovima boravka u četničkom zatvoru u Brajićima, u jesen 1941, nadomak Mihailovićevog štaba (pri čemu je Mihailović nesumnjivo znao kako se vojnici pod njegovom komandom odnose prema zarobljenim partizanima koji su dopremljeni u Brajiće, a zabeležena su i svedočenja najmanje četvorice preživelih zatočenika u kojima se Mihailović pominje kao očevidac stradanja zatočenih pripadnika NOP-a, u Brajićima i na Ravnoj gori),⁷⁶ takođe dolazimo do zaključka da je Mihailovićev boravak u zatvoru bio daleko podnošljiviji.

Odluka da se Mihailović uvrsti među trojicu tipičnih ili reprezentativnih zatočenika socijalističke Jugoslavije, 1944-1953, sporna je jer je Mihailovićev tretman u zatvoru bio daleko povoljniji u odnosu na mnoge druge zatvorenike (što se može reći i za Dragoljuba Jovanovića, donekle i za Borislava Pekića). Ova odluka ima za cilj da normalizuje Dražu Mihailovića, svrstavanjem uz dvojicu zatvorenika koji nisu odgovorni za stradanje drugih ljudi, pogotovo ne za masovne zločine nad civilnim stanovništvom (za šta je Mihailović komandno nesumnjivo bio odgovoran).

Konceptualizacija Mihailovićeve ćelije (okov za noge u improvizovanoj ćeliji – kao notorni istorijski falsifikat) ima za cilj da viktimizira njegovu ličnost. Odabir Mihailovićevih ličnih predmeta (pribor za pisanje, naočare i tome sl.), koji su predstavljeni u improvizovanoj ćeliji, imaju za cilj da humanizuju Mihailovića. Ovo je naročito upadljivo ako uzmemo u obzir da među predmetima prikazanim u ćeliji nije zastupljeno Mihailovićevo oružje, koje je prikazano u zasebnoj vitrini, van mikroprostora zatvoreničke ćelije.

⁷⁵ Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 479.

⁷⁶ Раде Познановић, Милун Раонић, Милорад Радојчић, *Трагом издаје. Сведочења о издају четника и стрељању на Крушику, у Ваљевоу 1941*, Ваљево, 1987, стр. 161-174.

Kako bi naglasio tobožnju Mihailovićevu žrtvu, autor je neoprezno iskoristio fotografiju koja navodno prikazuje mrtvog Mihailovića, neposredno nakon pogubljenja. Međutim, ne postoji nijedan dokaz da je ova fotografija autentičan prikaz Mihailovića. S druge strane, postoje opravdane sumnje da ličnost prikazana na fotografiji nije Mihailović, s obzirom na to da fizionomija ležeće figure na fotografiji ne odgovara Mihailovićevoj fizionomiji (crte lica, dužina brade).

Ova fotografija je prvi put prezentovana domaćoj javnosti 1990-ih i vešto je iskorišćena od strane antikomunističkih propagandista kao navodni dokaz bestijalnog odnosa prema Mihailoviću (na slici se nejasno nazire da je ubijenom muškarcu odsečena leva ruka u visini lakta). Prikazivanje ove fotografije, preuzete sa interneta, dodatno problematizuje „isecanje“ dela glave muškarca na slici, usled čega je nemoguće uporediti ovu reprodukciju sa autentičnim Mihailovićevim foto-portretima, pri čemu se ne želim upuštati u špekulacije da li je „kropiranje“ ove sporne fotografije rezultat omaške u pripremi za štampu ili nečije namere.



Navodna fotografija streljanog Draže Mihailovića.

Takođe, među eksponatima u improvizovanoj ćeliji upadljivi su faksimili dokumenata koji glorifikuju i afirmišu Mihailovića, pri čemu je u pojedinim slučajevima reč o propagandi iz minule epohe (npr. kopija naslovne strane magazina *Time*, 1942; kopija jedne stranice američkog stripa *Fighting Chetniks*, 1943; ili karikatura objavljena u američkoj štampi povodom Mihailovićevo sudskog pogubljenja, 1946).

Među fotografijama sa suđenja Mihailoviću, prikazana je i fotografija na kojoj se mogu videti stariji muškarac i žena seoskog izgleda kako drže nekakav predmet od drveta i pokazuju ga sudskom veću. Fotografija je imenovana rečenicom: "Svedoci na suđenju Draži Mihailoviću", bez navođenja konkretnih

podataka o ličnostima, iako su oni dostupni u literaturi i na internetu. Boljim zagledanjem postaje jasno kako je u njihovim rukama kolevka. Osobe na fotografiji su Ilija Ilić i Obrenija Todorović, stanovnici sela Vranić pokraj Barajeva, rođaci četvoromesečne Katarine Ilić koju su četnici Posavske brigade Avalskog korpusa JVuO zaklali u kolevci, 20-21. decembra 1943.⁷⁷ Postavlja se pitanje, zbog čega ova fotografija nije pravilno protumačena? Da li se na taj način želela prikriti činjenica da je Mihailović bio zapovednik vojske koja je klanjem ubijala decu?



Ilija Ilić i Obrenija Todorović, stanovnici Vranića pokraj Beograda, svedoci na suđenju Draži Mihailoviću. Ispred njih je kolevka četvoromesečne Katarine Ilić, ubijene od strane četnika 1943.

U improvizovanim ćelijama Dragoljuba Jovanovića i Borislava Pekića takođe su prikazani masivni okovi za noge, eksponati pozajmljeni iz zatvora u Sremskoj Mitrovici. Okov za noge korišćen je u Kaznenom zavodu Sremska Mitrovica, u međuratnom razdoblju, kao dodatna mera torture kojoj su bili izloženi tzv. najteži krivci, u samicama, uključujući i zatvorene komuniste. Ova mera kažnjavanja mogla je trajati i do nekoliko meseci, a u pojedinim slučajevima i nekoliko godina.

Neupućeni posetilac izložbe, na osnovu pomenutog eksponata, mogao bi pomisliti da su Jovanović i Pekić u istražnom zatvoru, ali i u zatvorima u kojima su izdržavali kaznu, bili prinuđeni da nose okov, odnosno da su bili mučeni. Jovanović i Pekić su ostavili memoarske zapise u kojima su opisali vlastiti boravak u istražnom zatvoru, kao i u zatvorima u kojima su izdržavali kaznu.

Međutim, ova dvojica pisaca u svojim zapisima nigde ne pominju da su bili mučeni time što su bili prinuđeni da nose okov za noge.

Visoke vremenske kazne na koje su bili osuđeni Pekić i njegovi istomišljenici iz Saveza demokratske omladine Jugoslavije (SDOJ) bile su drakonske (i pored

⁷⁷ Драгољуб Пантић, *Ноћ каме. Покољ невиних у селу Вранићу*, Београд, 1996.

činjenice da su svima kazne kasnije znatno skraćene – Pekić je u zatvoru boravio 5 umesto presuđenih 15 godina), a obrazloženje sudije koji ih je osudio bilo je nesuvislo – kazne su izrečene bez obzira na „objektivnu nemogućnost izvršenja programom predviđenih krivičnih dela“.

Visoke kazne su, delom, bile uslovljene činjenicom da su dvojica pripadnika SDOJ-a (uključujući Pekića) posedovali oružje i činjenicom da se u statutu organizacije (koji je pisao Pekić) pominje da član SDOJ-a može postati svaki „pošten antikomunista“ čija je osnovna dužnost da se „neumorno sprema za ideološku i oružanu borbu protiv komunizma“.⁷⁸ Pekić je bio svestan da ovi detalji nisu benigni poput krađe knjiga iz Američke čitaonice.

Nad uhapšenim pripadnicima SDOJ-a nije vršena tortura u istražnom zatvoru na Adi Ciganliji. „Režim života na Adi nije sprečavao dodir između optuženih članova SDOJ-a, te su se stoga redovno okupljali oko zarđale pumpe za vodu u zatvorskom dvorištu i, perući se, dogovarali kako da nastave suđenje.“⁷⁹ Uhapšeni mladići su iz zatvora pristigli na sud, prema Pekićevim rečima, „obrijani, neparfemisani, dobro obučeni u odela doneta od kuće“.⁸⁰

Do izricanja sudske presude, optuženi su privremeno premešteni u zatvor u Beloj Crkvi. Prema rečima Pekićevog biografa Bogdana Rakića: „Ova kaznionica odlikovala se izuzetno liberalnim kućnim redom tako da se uobičajeni zatvorski pritisak u njoj gotovo nije ni osjećao. Čelije su preko cijelog dana bile otvorene i 'komunikacija između njih dopuštena', na dvorište se moglo izaći gotovo u svako doba, hrana je bila dobra 'u relativnom smislu', paketi 'neograničeni', a posjete – iako teorijski svedene na jednu mjesečno i ograničene na članove uže porodice – u praksi dozvoljavane 'kad god bi neko na kapiju zakucao'“.⁸¹

Prvi deo petogodišnje kazne Pekić je proveo u KPD Sremska Mitrovica. Režim u ovom zatvoru bio je strožiji u odnosu na ostale zatvore u Srbiji i u njemu su kaznu izdržavali tzv. najteži krivci, odnosno zatvorenici osuđeni na visoke vremenske kazne, uključujući i brojne političke zatvorenike. Ipak, režim u KPD Sremska Mitrovica bio je znatno podnošljiviji u odnosu na istovremeni režim u KPD Stara Gradiška, gde su bili zatočeni oficiri i podoficiri JNA, osuđeni kao

⁷⁸ Borislav Pekić, *Godine koje su pojeli skakavci*, I-III, Beograd-Priština, 1990, str. II/302; Bogdan Rakić, „Ja sam u svojim ranim radovima hteo da udavim jednu revoluciju: Borislav Pekić 1946-1948.“, *Anali Borislava Pekića*, 1, Beograd, 2004, str. 126-127.

⁷⁹ Bogdan Rakić, „Da je na mestu sudije i dogmate Elezovića sedeo filosof i skeptik Thomas Hobbes, jednako bismo prošli“: suđenje i odlazak na robiju, *Anali Borislava Pekića*, 2, Beograd, 2005, str. 167.

⁸⁰ *Isto*, str. 169; Borislav Pekić, *n.d.*, str. II/270.

⁸¹ Bogdan Rakić, *n.d.*, str. 182-183; Borislav Pekić, *n.d.*, str. II/446.

pripadnici prosovjetske opozicije (položaj pripadnika prosovjetske opozicije u KPD Stara Gradiška, 1949-1952, prema sećanjima 'ibeovaca', bio je znatno teži od položaja zatvorenih pripadnika oružanih snaga i administrativnih organa NDH u istoj kaznionici).⁸²

Pekić u Mitrovici boravi od avgusta 1949. do jula 1950, upravo u vreme najintenzivnije torture nad 'ibeovcima u Staroj Gradiški. Za razliku od zatvorenika-komunista u KPD Stara Gradiška, zatvoreni pripadnici građanske opozicije i pripadnici JVuO i kvislinškog aparata, u KPD Sremska Mitrovica, imali su pravo na komunikaciju sa porodicom: dopisivanje (najpre dvaput, potom jedanput mesečno) i posete (jednom mesečno), kao i na prijem knjiga van zatvora (kasnije je u zatvoru u Mitrovici oformljena biblioteka).

Takođe, mitrovački zatvorenici imali su pravo na šetnju dva puta dnevno, uz obavezu fizičkog rada. Ipak, uslovi boravka u KPD Sremska Mitrovica bili su vrlo nepovoljni i podrazumevali su smrzavanje i hladnoću u zimskim mesecima, vrlo slabu ishranu i loše uslove u zatvorskoj bolnici. U Mitrovici je Pekić iskusio boravak u samici zbog odbijanja da radi, nedugo posle dolaska (pri tom je prebijen od stražara prvog dana boravka u samici).⁸³

Dragoljub Jovanović u svojim političkim sećanjima opisao je izgled zatvoreničke ćelije u pritvoru u novom delu Glavnjače u Beogradu. „Srećom, soba je bila velika i sunčana. Mogao sam da šetam i da gimnastičim... Bila je to velika patosana soba, sa velikim prozorima.“⁸⁴ Jovanović ne pominje da je bio izložen bilo kakvim oblicima torture u istražnom zatvoru u Beogradu i na izdržavanju kazne u KPD Sremska Mitrovica, niti pominje da je bio okivan.

Upoređujući uslove boravka u istražnom zatvoru koje je iskusio, sa uslovima boravka uhapšenih „ibeovaca“ u istražnim zatvorima, Jovanović je konstatovao da je u odnosu na uslove koje su iskusili „ibeovci“, „robijanje nas 'zapadnjaka“, misleći na pripadnike građanske opozicije, bilo „pravi raj“.⁸⁵

⁸² Slavko Ćuruvija, *Ibeovac: Ja, Vlado Dapčević*, Beograd, 1990; Dragoljub Jovanović, *Muzej živih ljudi*, I, Beograd, 1990; Миливоје Стевановић, *У Титовим фабрикама "издајника"*, Београд, 1991; Томо Жарић, *Самоубиство забрањено: Космет, Градишка, Билећа, Голи оток, Земун*, 1994; Милосав Иковић, *Пут незнања: Сарајево, Стара Градишка, Голи оток, Греур, Угљан, Билећа*, Нови Сад, 2004.

⁸³ Bogdan Rakić, „Vrata dokaza koga si tražio otvorena su za tebe': zatvor u Sremskoj Mitrovici, avgust 1949. – juli 1950, *Anal Borislava Pekića*, 3, Beograd, 2006, str. 155-191.

⁸⁴ Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, 9, Опозиција - робија, Београд, 2008, стр. 189, 202.

⁸⁵ Исто, стр. 270

Jovanović opisuje uslove boravka u KPD Sremska Mitrovica, nakon dolaska u ovu tamnicu, i kazuje da su osuđenici imali pravo da mesečno dobijaju dva paketa od po 7 kg i na jednu posetu mesečno, kao i na dopisivanje sa najužom porodicom (jedno pismo mesečno). „Od novina se prodaju samo Borba, Politika, Glas i Republika iz Beograda, i po jedan list iz drugih republika. Biblioteka zatvorska još ne postoji, ali će biti obrazovana. Dotle, osuđenici čitaju šta dobiju, ako propusti zatvorska cenzura. U istoj sobi mogu razmenjivati među sobom i novine i knjige, ali ne i sa ljudima iz drugih soba.“⁸⁶



Improvizovana ćelija Borislava Pekića.

Pekić je premešten u zatvor u Nišu jula 1950. i u ovom zatvoru je boravio do prevremenog puštanja na slobodu, decembra 1953. Uslovi boravka u niškom zatvoru bili su prilično povoljniji nego u mitrovačkom. Pekić je atmosferu u niškom zatvoru, kakvom mu se učinila neposredno po dolasku, uporedio sa „anarhijom pre zavođenja diktature“.⁸⁷ Ćelije u niškom zatvoru, za razliku od ćelija u mitrovačkom zatvoru, nisu zaključavane do mraka i zatvorenici su slobodno međusobno komunicirali, uključujući i političke zatvorenike.

Zatvorenicima nije bilo uskraćeno dopisivanje i primanje paketa, uključujući i štampane pošiljke (knjige), a u zatvoru je bila oformljena biblioteka, koja je

⁸⁶ *Успомена*, стр. 275.

⁸⁷ Borislav Pekić, *n.d.*, str. II/442.

sadržala i recentne književne časopise. Zatvorenicima nije bilo uskraćeno da se bave zapisivanjem i književnim radom. Najteže iskustvo koje je Pekić iskustio u ovom zatvoru ticalo se dvonedelnog boravka u neuslovnoj podrumskoj samici, što je predstavljalo kaznu pošto je otkriveno da je učestvovao u doturanju lekova (obavljao je dužnost „bolničkog administratora“) pojedinim političkim zatvorenicima.⁸⁸ Ta vrsta kazne svakako je bila surova, jer je doprinela narušavanju zatvorenikovog zdravlja, ali nije podrazumevala neposrednu torturu i bila je daleko podnošljivija od torture koja je sporovođena u isto vreme (januar 1952) na Golom otoku.

Okov za noge, kao eksponat u improvizovanim ćelijama Draže Mihailovića, Dragoljuba Jovanovića i Borislava Pekića, predstavlja primer očigledne manipulacije. Autor je svesno postavio ovu vrstu eksponata, iako mu je poznato da navedena trojica nisu bila mučena okivanjem u mestima za izolaciju.

Relativizovanje odgovornosti političkih osuđenika

Značajan deo postavke i kataloga izložbe posvećen je „Političkim suđenjima, 1945-1953“, kako je naslovljeno drugo poglavlje kataloga (str. 58-101), što ovaj deo izložbe obimom čini vrlo približnim prvom delu („Likvidacija 'narodnih neprijatelja' 1944-1945“).

Nema sumnje da je posleratno jugoslovensko pravosuđe, naročito vojno, osudilo na drakonske kazne izuzetno velik broj tzv. „političkih krivaca“, pri čemu je reč kako o pripadnicima građanske tako i o pripadnicima unutarpartijske opozicije. Činjenica je da je velik broj, verovatno većina, tzv. „političkih krivaca“, tokom prvih desetak poratnih godina osuđen na nezasluženo visoke vremenske kazne. Ipak, činjenica je i da je većini njih zatvorska kazna znatno smanjena.

U postavci i katalogu izložbe nema reči o suđenjima oficirima i drugim pripadnicima Jugoslovenske (narodne) armije (JA 1951. menja ime u JNA) i istaknutim članovima KPJ, nakon 1948, pri čemu je reč o nekoliko hiljada lica sa teritorije Srbije, niti je posetiocima izložbe i čitaocima kataloga ukazano na činjenicu da je najveći broj „ibeovaca“, koji su imali civilni status, deportovan u mesta za izolaciju bez suđenja (tzv. „administrativni kažnjenici“), iako je takođe reč o hiljadama ljudi.

⁸⁸ Bogdan Rakić, „Život koji ima svuda svoju širinu, tek kada je izgubi stiče pravo da se spušta u dubinu“: zatvor u Nišu, juli 1950 – decembar 1953“, *Anali Borislava Pekića*, 5, Beograd, 2008, str. 157-220.

Autor je nastojao da relativizuje odgovornost pojedinih političkih osuđenika. Već je apostrofirano neprihvatljivo tumačenje presude generalu Mihailoviću, pri čemu treba naglasiti da je autor ignorisao činjenice vezane za ratni angažman generala Mihailovića, koje su optužujuće po njegovu ličnost.

Shodno prećutkivanju Mihailovićeve odgovornosti, autor je prećutao predratni i ratni angažman pojedinih ličnosti koje su nakon rata postale politički osuđenici i zatvorenici.

Primera radi, za Dragomira Stojadinovića, jednog od aktera kvislinškog propagandnog aparata, navodi se sledeće: „... jedan je od akcionara i direktor lista *Vreme* pre rata, a tokom rata radi u upravi lista *Novo vreme*. Kidnapovan i osuđen na smrt avgusta 1946. pa pomilovan uz preinačenje kazne na 20 godina zatvora. Amnestiran je 1953, ali mu je ubrzo bilo omogućeno da emigrira kod brata Milana u Argentinu.“⁸⁹

Stojadinović je, dakle, bio angažovan u upravi profašističkog lista *Novo vreme*, koji je opravdavao i veličao okupacioni poredak, glorifikovao nemačku vojnu silu i kvislinški režim, širio fašističku propagandu i rasističku mržnju, opravdavao zločine okupatora i kvislinških snaga, ali se u ime Srpskog izdavačkog preduzeća (kao većinski akcionar) potpisivao i kao vlasnik i izdavač profašističkog glasila *Ponedeljak*, čiju je naslovnu stranu krasilo zaglavlje sledeće sadržine: „Victoria! Nemačka pobeđuje na svim frontovima: Victoria! Nemačka pobeda – pobeda Evrope“.⁹⁰

Autor ne objašnjava gde i zbog čega je Stojadinović „kidnapovan“. Naime, Stojadinović se početkom oktobra 1944, zajedno sa najistaknutijim pripadnicima kvislinškog aparata, prebacio u Austriju, gde je 1945. lociran od strane jugoslovenskih bezbednosnih struktura i tajno prebačen u zemlju zbog suđenja, pri čemu jugoslovenska služba bezbednosti nije bila jedina služba te vrste koja je tajno hapsila i deportovala one za koje je smatrala da treba da budu izvedeni pred sud zbog nečasne delatnosti tokom rata (propagiranje ideologije i politike koja je bila odgovorna za stradanje miliona ljudi). Pored toga, nepotpuno je navesti da je Stojadinović „tokom rata radi[o] u upravi lista *Novo vreme*“, kada se Stojadinović u ime Srpskog izdavačkog preduzeća potpisivao kao vlasnik i izdavač tog lista.⁹¹

⁸⁹ Срђан Цветковић, н.д., стр. 79.

⁹⁰ Вук Драговић, *Српска штампа између два рата. Основа за библиографију српске периодике*, Београд, 1956, стр. 358.

⁹¹ *Исто*, стр. 354-355.

Među ilustracijama koje prikazuju položaj političkih osuđenika u posleratnim zatvorima priložen je i lični karton oficira JVuO i jednog od komandanata bosanskih četnika (prethodno, od oktobra 1941. do februara 1942, oficir kvislinške žandarmerije u Beogradu) Slavoljuba Vranješevića, iz dokumentacije KPD Sremska Mitrovica, bez napomene ko je bio Vranješević, pri čemu je prećutano da je kao oficir JVuO komandovao jedinicama koje su aktivno saradivale sa nemačkim okupatorom i Oružanim snagama NDH.⁹²

Toma Maksimović, istaknuti jugoslovenski privrednik pre rata, za vreme rata komesar za izbeglice pri kvislinškoj vladi, osuđen je 1945. na četvorogodišnju kaznu lišenja slobode, pri čemu mu je konfiskovan najveći deo imovine. U njegovoj biografiji ističe se da je „osuđen između ostalog jer je objavio niz članaka u listu *Srpski narod* i *Obnova* koji su išli u 'korist okupatora i domaćih izdajnika'“ (pri čemu se ne navodi da je reč o fašističkim glasilima pod ingerencijom kvislinških struktura, u kojima je bila zastupljena antisemitska i pronacistička retorika) iz čega bi neupućeni mogli pomisliti da je Milenkoviću suđeno kako bi mu se konfiskovala imovina, pri čemu nije imao ozbiljnu krivicu, pogotovo ako uzmemo u obzir njegov angažman na zbrinjavanju izbeglica.

Nesumnjivo da je Maksimovićev angažman u Komesarijatu za izbeglice imao vrlo pozitivnu ulogu kada je reč o glavnoj delatnosti ovog tela: prihvatanje i zbrinjavanje izbeglica. Međutim, da li je Maksimović osuđen kako bi mu se konfiskovala imovina, pri čemu je njegov angažman u pisanju nekoliko članaka providan izgovor režima koji je želeo da prigrabi njegovu imovinu? Tako bi se moglo pomisliti na osnovu priložene biografije. Ipak, Maksimović ne bi bio osuđen samo na osnovu nečasnog držanja tokom okupacije – oglašavanje u fašističkim glasilima u kojima je iskazivana podrška kvislinškom režimu, u kojima je Maksimović stanje nametnuto okupacijom, odnosno nasiljem bez presedana, nazivao 'vaskrsom srpskoga duha'.

Ili će neko možda tvrditi da su komunisti bili protivnici slobode govora u pronacističkim novinama? Glavni razlog za njegovo izvođenje pred Vojni sud bilo je finansiranje pokreta pod komandom generala Dragoljuba Mihailovića, sredstvima Komesarijata za izbeglice, pri čemu je Maksimović, uz pretpostavljenu koordinaciju sa kvislinškim režimom, uzimao novac namenjen izbeglicama i prosleđivao ga jednom kolaboracionističkom pokretu (ove transakcije potvrđuju i četnički izvori).⁹³

⁹² *Zbornik NOR-a*, XIV/2, Beograd, 1983, str. 154, 306-307, 602-604, 674.

⁹³ Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944. Svedočanstva*, Beograd, 1989, str. 928-931; *Zbornik NOR-a*, XIV/2, Beograd, 1983, str. 923, 1011.

Tri stranice kataloga posvećene su delatnosti Suda za suđenje zločina i prestupa protiv nacionalne časti. Reč je o suđenjima ličnostima koje su pre rata imale javnu reputaciju, a koje su nastavile javni angažman i tokom okupacije, što im je zamereno kao nečasno držanje pod okupacijom. Na izložbi su apostrofirane četiri ugledne javne ličnosti kojima je suđeno na ovom sudu: glumica Žanka Stokić, književnik Sima Pandurović, privrednik Toma Maksimović i etnolog i klasični filolog Veselin Čajkanović (privremeni dekan Beogradskog univerziteta pod okupacijom).

Sudbina Žanke Stokić postala je paradigmatičan primer političke represije nakon oslobođenja u okviru revizionističkog narativa. „Popularna glumica i ugledni član Narodnog pozorišta u Beogradu kao i pozorišnih trupa *Kišobranci*, pre rata, odnosno *Veseljaci* i *Centrale za humor*, tokom okupacije, zajedno sa A. Cvetkovićem, J. Tanićem i drugim 'glumcima izdajnicima'. Po oslobođenju uhapšena i bila u pritvoru od 18. novembra 1944. do 5. januara 1945. Po izjavi nekoliko svedoka viđena je u grupi za streljanje, ali je spasena na intervenciju Milovana Đilasa. Proces je počeo početkom februara 1945. u prepunoj dvorani INOO za grad Beograd.

U optužnici je stajalo da je kao članica Narodnog pozorišta učestvovala u pozorištima *Veseljaci* i *Centrala za humor* te da je uzimala učešća u programu beogradske radio-stanice u emisiji *Šareno popodne*. Žanka se branila da je dobrovoljno stupila u novoootvorena pozorišta pod okupacijom jer je bolovala od dijabetesa, pa joj je bio potreban novac za lečenje, dok ju je nemački radio-aranžer, kulturbundovac Nusera, primorao da radi u Radio Beogradu. Njena krivica je kvalifikovana kao kulturna i umetnička saradnja sa okupatorom i domaćim izdajnicima. Osuđena je februara 1945. na kaznu gubitka srpske nacionalne časti u trajanju od 8 godina. Pomilovanje je stiglo, ali kasno, budući da je u međuvremenu, 20. jula 1947, Žanka preminula.”⁹⁴

Zbog čega je Žanka Stokić stavljena na stub srama? Da li se njeno iskustvo (boravak u pritvoru i suđenje) mogu okarakterisati kao politička represija?

Po mom mišljenju Žanka Stokić je stavljena na stub srama zbog angažmana na Radio Beogradu, koji je od 21. aprila 1941. pa sve do pred kraj okupacije bio pod kontrolom i u službi nemačkog okupatora. Radio program ove stanice bio je prvenstveno namenjen nemačkim vojnicima na okupiranim teritorijama i na frontu.⁹⁵ *Novo vreme* je 17. avgusta 1941. pisalo da premijerno emitovanje

⁹⁴ Срђан Цветковић, н.д., стр. 67.

⁹⁵ Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији. Позоришна политика у Србији 1941-1944*, Београд, 2011, стр. 599.

pesme „Lili Marlen” („najpopularnija melodija na Jugoistoku”) predstavlja „senzacionalan uspeh beogradskog mikrofona”. Gotovo sve radio-emisije emitovane su na nemačkom jeziku. Jedna od retkih emisija na srpskom jeziku bila je zabavna emisija „Veselo srpsko popodne” ili „Šareno popodne”, emitovana 1943, u kojoj je nastupala i Žanka Stokić.

Prema pisanju Obnove (5. jun 1943), kvislinške vlasti su naložile „obavezno prenošenje emisija Beogradske radiostanice po javnim lokalima”.⁹⁶ Učešće u radu ove radio-stanice, na kojoj je iz dana u dan propagirana nacistička ideologija, ne služi na čast Žanki Stokić, i svakako da je ovaj neprihvatljivi gest nailazio na odijum među stanovništvom koje je bilo izloženo teroru. Dodatni, iako ne ključni, razlog odricanja „nacionalne časti” Žanki Stokić ležao je u njenom angažmanu u dva ratna, novoosnovana humoristička pozorišta.

Delatnost ovih pozorišta nije podrazumevala samo normalizaciju i karnevalizaciju strašne, neprihvatljive i ponižavajuće realnosti okupacionog poretka u Beogradu (velik broj žrtava aprilskog bombardovanja i razaranje grada, istrebljenje gotovo celokupne jevrejske i mnogih pripadnika romske zajednice, svakodnevna stradanja pripadnika i simpatizera NOP-a, postojanje 6 logora i brojnih stratišta u predgrađima) već i oblik kulturne saradnje sa okupatorom jer je delatnost ovih pozorišta bila deo kulturne politike kvislinškog režima.

Da je Žanka Stokić nastavila angažman isključivo u Narodnom pozorištu, to joj verovatno ne bi bilo naročito zamereno, kao što ova vrsta angažmana nije ozbiljno zamerena najvećem delu članova ansambla Narodnog pozorišta, ali ni većini mladih članova nekoliko amaterskih pozorišta koji su izgradili karijeru nakon rata, među kojima su neka istaknuta imena srpskog glumišta.⁹⁷

Inicijativa za proskribovanje pojedinih beogradskih glumaca, zbog nečasnog držanja tokom okupacije, obznanjena je 20. novembra 1944. na skupštini beogradskih glumaca. Tom prilikom je član ansambla Narodnog pozorišta Dragoslav Gošić, povratnik iz nemačkog zarobljeništva, izjavio: „Nažalost, za vreme ove tri i po godine ropstva bilo je među nama pozorišnim ljudima i takvih koji su mislili samo na svoje lične koristi. Zaboravili su da su oni javni, kulturni radnici čije držanje prema okupatoru treba da služi za primer i putokaz narodu. Narod u bedi, ropstvu, stenje pod terorom okupatora i njegovih domaćih slugu, a

⁹⁶ Olivera Milosavljević, *n.d.*, str. 128, 279, 284.

⁹⁷ Василије Марковић, *Театри окупиране престонице 1941-1944*, Београд, 1998, стр. 403-414; Боро Мајданац, *н.д.*, стр. 259-286.

sa raznih problematičnih pozornica i preko radija tera se šega sa tom narodnom nesrećom.”⁹⁸

Svakako da je ubistvo četvorice mladića, članova amaterske glumačke trupe Čika Duško Ilić, nesumnjiv zločin. Ovaj zločin počinjen je nedugo nakon oslobođenja Beograda. Njihovo stradanje je, prema dostupnim izvorima, rezultat prijave nekoliko maloletnih „skojevki” (mada je upitno da li su ove osobe bile članice SKOJ-a, pošto izvor navodi da su imale 12-13 godina) koje su ovu trupu okarakterisale kao „ravnogorsku grupu koja je igrala pod Nemcima”.⁹⁹

Poznati srpski modernistički pesnik Sima Pandurović takođe je osuđen na gubitak „srpske nacionalne časti”. „Njegova predavanja na Kolarčevom narodnom univerzitetu i štampanje dela u vreme rata okarakterisani su kao 'kulturalna i propagandna saradnja sa okupatorom'. Sud za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti osudio ga je 1945. na pet godina gubitka časti, a kao pisac je proskribovan i izopšten iz javnog života.”¹⁰⁰

Međutim, nove vlasti su Panduroviću prvenstveno zamerile to što se za vreme okupacije angažovao u radu novog upravnog odbora Srpske književne zadruge, iz kojeg su prethodno isključeni ugledni pisci i javni delatnici koji nisu imali afirmativan stav prema kvislinškim vlastima, pri čemu je Pandurović primao honorar. Takođe, zamereno mu je što je „javno istupao na priredbama u Kolarčevom univerzitetu u društvu sa izdajnicima – ljotićevcima Veliborom Jonićem, Velmar Jankovićem i dr.”, a nadasve mu je zamereno što je napisao uvodnu reč za zbirku pesama pripadnika kvislinškog Srpskog dobrovoljačkog korpusa (*Tvrđava*, 1944), pri čemu je „stavljajući u njihovu službu svoje književničke sposobnosti i pesnički renome, učinio krivično delo propagandne saradnje sa okupatorom i domaćim izdajnicima”.¹⁰¹ Dakle, autor je selektivno koristio izvorni materijal (optužnica i presuda Panduroviću) i nije naveo neke ključne detalje iz ovih dokumenata, iako je u njih imao uvid.

Pandurović je umro 1960. Konstatacija da je „proskribovan i izopšten iz javnog života” u suštini je tačna, iako je samo delom tačna. Naime, Panduroviću je tokom 1950-ih omogućeno da objavljuje prevode dramskih dela, a 1955. je objavljena zbirka njegovih izabanih stihova (*Dvorana mladosti*). Čini se da je za

⁹⁸ Боро Мајданац, *н.д.*, стр. 260.

⁹⁹ *Исто*, стр. 263-264.

¹⁰⁰ Срђан Цветковић, *н.д.*, стр. 67.

¹⁰¹ Момчило Митровић, *Изабуљене илузије. Прилози за друштвену историју Србије 1944-1952*, Београд, 1997, стр. 96-100.

autora izložbe neprihvatljiviji posleratni društveni položaj Pandurovića nego njegov javni angažman tokom okupacije.

Kada ovo uporedimo sa društvenim položajem Radovana Zogovića, takođe proskribovanog pisca, dolazimo do zaključka da je Pandurović bio u povoljnijim prilikama jer Zogoviću nijedna izdavačka kuća niti časopis nisu smeli objaviti bilo kakav napis ili književni rad od 1948. do 1964, pri čemu je Zogović prvih nekoliko godina epitimije živio potpuno izopšten od društvene zajednice i pod policijskim prismotrom (prvi javni nastup imao je 1968).¹⁰²

Dvojica kraljevskih namesnika (1934-1941) dr Radenko Stanković i Ivo Perović predstavljeni su isključivo kao žrtve represije, pri čemu se apostrofiraju višegodišnji boravak u istražnom zatvoru (što je nesumnjiv oblik represije) i visoka vremenska kazna na koju su osuđeni (oboјjici je vremenska kazna skraćena za nekoliko godina), ali se pri tom prećutkuju činjenice koje nisu afirmativne po ove dve političke figure. Stanković i Perović, uz kneza Pavla Karađorđevića, nominalno snose najveću odgovornost za brojne nedemokratske tendencije u državi, u navedenom razdoblju, pri čemu je odgovornost kneza Pavla faktički najveća.

U postavci i katalogu izložbe tendenciozno su odabrane fotografije Tita, Đilasa i Rankovića na nekadašnjem imanju Radenka Stankovića u Čortanovcima, snimljene 1947, u vreme dok Stanković boravi u pritvoru, pri čemu se stvara sugestija da je nacionalizacija Stankovićeve vile na Fruškoј gori razlog, ili jedan od razloga, njegovog hapšenja i navodnog sudskog progona.

Naročito je očigledno relativizovanje odgovornosti kneza Pavla Karađorđevića, u ovom delu izložbe (o čemu će biti reči u nastavku teksta), što je dodatno bizarno budući da knez Pavle, niti bilo ko od pripadnika porodice Karađorđević, nije bio suđen ili represiran nakon oslobođenja. Patetično intonirano tumačenje detronizacije Karađorđevića i njihovog stranstvovanja, predstavlja pokušaj delegitimizacije posleratne vlasti, za koju se još u uvodnom delu konstatovalo da je zasnovala vlastiti režim „nedemokratskim izborima“, pri čemu se namerno zaboravlja da je KPJ zasnovala vlast na osnovu široke podrške pokretu koji je ova organizacija predvodila (Narodnooslobodilački pokret) i da međuratni izbori takođe nisu bili primer demokratskih standarda, niti je monarhistički režim, na čelu sa porodicom Karađorđević, sproveo plebiscit u narodu o tome želi li narod monarhiju ili republiku, kako 1903. tako ni 1919.

¹⁰² Vasilije Kalezić, *Krleža i akteri sukoba na književnoj ljevici*, 2, Beograd, 2002, str. 7-79.

Kao što su monarhisti legitimisali poredak nakon 1918. pobedom Vojske Kraljevine Srbije u Prvom svetskom ratu, tako su komunisti legitimisali poredak nakon 1944. pobedom NOVJ u Drugom svetskom ratu, pri čemu su se obe ove političke grupacije pozivale na savezništvo sa silama pobednicama u ratu.

Ono što međuratni i posleratni poredak čini bitno različitim, nije izostanak političke represije u međuratnom razdoblju (jer su i monarhističke vlasti bile vrlo represivne, gotovo isključivo prema onima koji nisu bili nosioci tuđeg stradanja, kao što su posleratne vlasti bile represivne, vrlo često prema vinovnicima tuđeg stradanja), već diskontinuitet pauperizacije širokih slojeva stanovništva, društvena emancipacija širokih narodnih masa, naročito žena i omladine, i jednakost među narodima Jugoslavije.

Rehabilitacija Karađorđevića i reafirmacija monarhije

Uspostavljanjem socijalističke republike nova vlast je pristupila zabrani povratka porodice Karađorđević, čiji muški izdanci su vladali Srbijom i Jugoslavijom tokom većeg dela prve polovine XX veka. Imovina na tlu Jugoslavije, koju su Karađorđevići stekli i prisvojili kao vladari, konfiskovana je od strane posleratne države.

Na izložbi je, (ne)očekivano, posvećena pažnja i sudbini pojedinih pripadnika porodice Karađorđević, napose sudbinama kneza Pavla Karađorđevića i kralja Petra II Karađorđevića, iako Karađorđevići nisu bili izloženi političkoj represiji u Srbiji, 1944-1953, s obzirom na činjenicu da tada nisu živeli na tlu Srbije i Jugoslavije. Ako se zabrana povratka Karađorđevićima i konfiskacija njihove imovine tumači kao politička represija, kako onda tumačiti postupke nad Obrenovićima 1903? Pored toga, šta je neočekivano u postupku komunista prema nekadašnjoj vladajućoj porodici, ako znamo na koji način se monarhistički režim odnosio prema pripadnicima komunističkog pokreta 1920-1941? Isto tako, bilo bi zanimljivo odgovoriti na pitanje zbog čega posleratna vlast nije represirala princa Đorđa Karađorđevića, iako on nije emigrirao i nastavio je živeti u Jugoslaviji?

Naročito poklanjanje pažnje sudbini princa Pavla Karađorđevića ne čudi s obzirom na činjenicu da je njegova kćerka, Elizabeth Karađorđević, finansijski pomogla realizaciju izložbe.

Odlukom Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača od 17. septembra 1945, knez Pavle Karađorđević proglašen je zločincem i izdajnikom naroda jer je „uzurpirao vladarska ovlašćenja i delovao izvan ustavnih okvira“, „vodio unutrašnju politiku koja je ugrožavala međunacionalne odnose u Jugoslaviji“, jer je „pristupom koji je imao u vojnim stvarima (stvaranje haotičnog stanja u vojsci, česte smene rukovodećog kadra, učestale mobilizacije i demobilizacije)“ „uticao na slabljenje države i njene odbrambene snage“, i jer je „vodio spoljnu politiku približavanja silama Osovine protivno volji većine naroda, čime je pripremio teren za pristupanje Trojnom paktu“. ¹⁰³

Knez Pavle je posle marsejskog atentata preuzeo namesničku dužnost, zajedno sa Radenom Stankovićem i Ivom Perovićem, „u skladu sa testamentom ubijenog kralja i ustavom Kraljevine Jugoslavije“. Međutim, „iako je bio samo jedan od trojice namesnika, efektivnu vlast, kao prvi vladalac, obavljao je faktički sam knez Pavle“, pri čemu „ustav nije poznavao zvanje 'prvog namesnika', kako je nazivan knez Pavle Karađorđević, a ono se ne pominje ni u kratkom političkom testamentu kralja Aleksandra Karađorđevića, kojim je on imenovao namesnike“. ¹⁰⁴

Kako ističe istoričar Srđan Milošević u knjizi u kojoj se kritički analizira nedavna rehabilitacija kneza Pavla, „Knez je na važne državne funkcije postavljao njemu odane ljude, zaobilazeći ono malo demokratskih i parlamentarnih procedura koje je predviđao čak i oktroisani Septembarski ustav. Vrhunac toga je potpuno ignorisanje skupštine izabrane na izborima 1938. godine i upravljanje zemljom sve do 1941. godine, bez narodnog predstavništva, koja je istog dana (26. avgusta 1939) raspušteno *sine die*, da se više nikad ni ne sastane“. ¹⁰⁵ Milošević naglašava da je knez Pavle Karađorđević zemljom upravljao uz pomoć odanih saradnika i, iako nije odlučivao o svakom detalju državne politike, bez njegove saglasnosti nije se mogla doneti odnosno održati nijedna važnija odluka.

O tome svedoče gotovo svi relevantni izvori. „Dakle, *Odluka* iz 1945. godine, koja sadrži optužbu za gaženje ustava i ignorisanje narodnih predstavnika od strane kneza Pavla, i pored nepotrebnih ideoloških kvalifikacija, u tom delu ostaje verodostojna: knez je u svom političkom delovanju prekoračio čak i ingerencije koje je po ustavu iz 1931. godine imao vladajući kralj, gotovo sasvim ostavljajući po strani ostala dva namesnika, što je istorijska činjenica dobro poznata,

¹⁰³ Srđan Milošević, *Istorija pred sudom. Interpretacija prošlosti i pravni aspekti u rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića*, Beograd, 2013, str. 30.

¹⁰⁴ *Isto*, str. 34.

¹⁰⁵ *Isto*, str. 38.

dokumentovana i nepobitno utvrđena u naučnoj historiografiji, čak i onoj naklonjenoj knezu Pavlu.“¹⁰⁶

Kada je reč o delu *Odluke* iz 1945, „ne treba zaboraviti da je u vreme kada je knez Pavle bio namesnik, oktobra 1940. godine, vlada Cvetković-Maček donela i dobro poznate rasističke uredbe uperene protiv jevrejskog stanovništva u Jugoslaviji“.¹⁰⁷ („Uredba o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja sa predmetima ljudske ishrane“ kojom je jevrejskim trgovcima zabranjeno da prodaju prehrambenu robu; „Uredba o upisu lica jevrejskog porekla za učenike univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih učiteljskih i drugih srednjih škola“, kojim je navedeno da se u ove obrazovne ustanove može upisati onoliko učenika jevrejske nacionalnosti koliko je proporcionalno ukupnom udelu u stanovništvu.)

Isto tako, 1940. politička policija Kraljevine Jugoslavije započela je masovna hapšenja lica sumnjičenih za pripadnost KPJ, nakon čega su ova lica izolovana u mestima za izolaciju koja su službeno nazivana logorima (reč je o privremenim sabirnim centrima koji nisu imali kažnjenički karakter budući da zatočenici nisu prethodno suđeni, zbog čega su imali svojevrsni logorski karakter).

Knez Pavle Karađorđević je, uz njegove političke saradnike iz vlade Cvetković-Maček, najodgovorniji za pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu, budući da je „u najvećoj meri spoljnu politiku monopolizovao“, lično odlučujući o pitanjima spoljne politike „najčešće samo obavestavajući druga dva namesnika (ili čak ni to), što njega čini još odgovornijim“. „O odobrenju Narodnog predstavništva za spoljnopoličke akte ne vredi ni govoriti, budući da ga od 1939. godine faktički i nema, a spoljna politika se vodi bez ikakve kontrole.“ Konačna odluka o pristupanju Trojnom paktu doneta je na sednicama Krunskog saveta, pod predsedavanjem kneza Pavla, održanim 6-23. marta 1941 (knez Pavle je prethodno, 4. marta 1941, bez znanja vlade, imao sastanak sa Hitlerom).¹⁰⁸

U *Odlukama* Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača kojima se utvrđuje odgovornost Radenka Stankovića i Ive Perovića, ističe se da su krivi jer su dali pristanak da predsednik vlade Dragiša Cvetković i ministar spoljnih poslova Aleksandar Cincar Marković odu u Beč i potpišu

¹⁰⁶ *Isto*, str. 39, 41.

¹⁰⁷ *Isto*, str. 41-42.

¹⁰⁸ *Isto*, str. 49.

pristupanje Trojnom paktu „i tako sudbinu naroda Jugoslavije prepuste na milost i nemilost Hitleru“.¹⁰⁹

Goli otok

Deseti deo galerijskog prostora, ili oko 10 do 15 odsto izložbenog prostora, odnosno 14 stranica u katalogu izložbe (od 160 stranica kataloga) posvećeno je temi represije nad pripadnicima prosovjetske, odnosno unutarpartijske opozicije („informbirovci“), 1948-1953. S obzirom na to da je autor u svom magistarskom radu *Između srpa i čekića: Represija u Srbiji 1944-1953* (Beograd, 2006), represiji nad prosovjetskom opozicijom posvetio svega 25 stranica, u knjizi koja ima 564 stranice (bez bibliografije i registra),¹¹⁰ ne navodeći gotovo nijednu nepoznatu činjenicu, pristup ovoj temi na izložbi predstavlja nesumnjiv pomak.

Naročito treba istaći izlaganje oko 60 do sad nepoznatih i nepublikovanih fotografija koje je sačuvao nekadašnji zatočenik logora na Golom otoku Velimir Jovanović, radnik foto-sekcije u logoru. Takođe treba istaći reprodukcije crteža iz „Sveske sećanja na Goli otok“, koje je u logoru načinio i iz logora prokrijumčario nekadašnji zatočenik Ljubivoje Šećerov.

Međutim, primetno je da je individualni pristup stradalim ličnostima mnogo više izražen u delu izložbe posvećenom stradanju antikomunista u odnosu na deo izložbe posvećen stradanju unutarpartijske opozicije. Ovo naročito postaje upadljivo ako uzmemo u obzir da je u centralnoj sali izloženo nekoliko stotina foto-portreta stradalih antikomunista, uključujući pojedine ličnosti koje su bile počiniozi zločina ili su na drugi način bile odgovorne za stradanje ljudi.

Primeru radi, u segmentu izložbe posvećenom represiji nad unutarpartijskom opozicijom (pri čemu se podrazumeva da je reč o delu istorije političke represije na tlu Srbije u posleratnim godinama) ne ukazuje se ni na jednu konkretnu sudbinu, niti konkretnu biografiju, zatočenica ženskog logora u Ramskom ritu, pokraj Velikog Gradišta (1949), za razliku od individualizacije antikomunista i izlaganja kratkih biografija pojedinih stradalih antikomunista u druge dve izložbene sale. Isto tako, u katalogu izložbe, ukazano je na 12 konkretnih sudbina žena sa područja centralne Srbije, koje su ubijene ili represirane nakon oslobođenja, pri čemu nije ukazano ni na jednu biografiju žena koje su bile

¹⁰⁹ Srđan Milošević, *n.d.*, str. 47.

¹¹⁰ Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića: Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd, 2006, str. 368-393.

zatočene kao pripadnice prosovjetske opozicije 1948-1953, pogotovo s obzirom na činjenicu da se prvi logor za pripadnice prosovjetske opozicije nalazio na tlu Srbije (bio je to i jedini isključivo ženski logor na tlu Srbije u razdoblju koje tematizuje izložba).

Prema dostupnim podacima,¹¹¹ položaj pripadnica prosovjetske opozicije u zatvorima u centralnoj Srbiji i logoru Ramski rit bio je teži i manje podnošljiv u odnosu na zatočene pripadnice građanske i antikomunističke opozicije nakon rata na istom području (izuzimamo logore za pripadnike nemačke manjine u Vojvodini, zbog velike smrtnosti zatočenica, uprkos intenzivnijoj torturi u logorima za komunistkinje).

Ostali eksponati (fotografije, karikature, slike, pisana dokumentacija) najvećim delom poznati su na osnovu objavljivanja i reprodukovanja u brojnim publikacijama koje su objavili nekadašnji logoraši. Pojedine izložene fotografije, uključujući i fotografije iz zaostavštine Velimira Jovanovića, kao i fotografije pozorišta na Golom otoku, ukazuju da je u ovom logoru počev od 1952, većina zatočenika boravila u mnogo podnošljivijim uslovima u odnosu na nepodnošljive uslove koje je većina zatočenika iskusila u razdoblju 1949-1952, bivajući podvrgnuta brutalnoj torturi i nezamislivom nasilju.

Među eksponatima koji bi trebalo da ilustruju realnost Golog otoka izložene su dve naivne slike Ljubiše Ajdića (rođ. 1936) koji nije bio logoraš na Golom otoku, 1949-1953, kao i jedna naivna, diletantska skulptura njegovog starijeg brata Dragiše Ajdića, koji takođe nije bio logoraš na Golom otoku. Na izložbi je prikazano 10-ak ulja na platnu autodidakta Dragiše Ajdića (1928-1982), koje ilustruju različite segmente postavke i dodatno vizualizuju temu političke represije.

Slike su vrlo sugestivne budući da je na platnima obrađen motiv stradanja zatvorenika. Međutim, da li je biografija Dragiše Ajdića primer političke represije? Prema tvrdnjama njegovog brata, takođe slikara autodidakta, Dragiša je 1952. uhvaćen od strane granične službe JNA prilikom pokušaja ilegalnog prelaska u Grčku, nakon čega je bio zatvoren u vojnom zatvoru u Skoplju i zatim sproveden u psihijatrijsku ustanovu u Beogradu.¹¹² Ajdić nije uhapšen iz političkih razloga, niti je jasno koji su bili motivi njegovog pokušaja ilegalnog prelaska u Grčku, ali je jasno da pokušaju emigriranja ne prethodi političko represiranje Ajdića od strane

¹¹¹ *Ženski logor na Golom otoku: ispovesti kažnjenica i islednice* (pr. Dragoslav Simić, Boško Trifunović), Beograd, 1990.

¹¹² Драгиша Ајдић Ад, *Пејзажи с друге стране улице* (пр. Љубомир Ајдић, Никола Кусовац), Београд, 1997, стр. 62.

državnih organa. Boravak u vojnom zatvoru i psihijatrijskoj ustanovi možemo svrstati u oblike represije, ali izlaganje Ajdićevih slika u delu izložbe posvećene suđenjima pripadnika građanske opozicije deluje neuverljivo. Ajdić nije bio deo tog društvenog i ideološkog miljea.

U delu izložbe posvećenom represiji nad unutarpartijskom opozicijom, svakako su najspornije dve fotografije i tumačenja koja prate ove fotografije. Prva fotografija je često reprodukovana fotografija logoraša Buhenvalda, nastala neposredno nakon oslobođenja logora (autor: Harry Miller). Uz ovu fotografiju priložen je sledeći tekst, prvobitno bez navođenja podatka da fotografija nije snimljena na Golom otoku: „Tipski logorski boksovi; i na Golom otoku se tako 'ekonomisalo'.“

Nakon što je književnik Zlatko Paković ukazao na manipulaciju ovom istorijskom fotografijom, kazavši da je reč o poznatoj fotografiji nastaloj u nacističkom logoru (pri tom je Buhenvald greškom zamenio Dahauom),¹¹³ ispod navedenog teksta nalepljena je traka sa sledećom rečenicom: „Fotografija zatvoreničkih boksova u logoru Dahau.“ Na ovaj način autor izložbe priznao je da je uhvaćen u manipulaciji. Međutim, autor izložbe nije proverio poreklo fotografije, jer da je to učinio znao bi da je reč o fotografiji nastaloj u Buhenvaldju. Paković je, nazvavši ovaj detalj na izložbi „bezumnom proneverom“, primetio je da je „format ovde promenjen, jer, u originalu, u desnom svom uglu, ona pokazuje i stojeću figuru jednog čoveka, zatočenika.“

¹¹³ Zlatko Paković, "Jedna bezumna izložba", *Danas*, 26. april 2014.
http://www.danas.rs/dodaci/nedelja/jedna_bezumna_izlozba.26.html?news_id=280497



Poznata fotografija iz logora Buhenvald koja je zloupotrebljena na izložbi.

Ovo nije jedini primer manipulisanja prepoznatljivim simbolima fašističkog terora, u postavci. Odmah pokraj fotografije iz Buhenvalda, izložena je predratna fotografija centralne građevine nekadašnjeg Beogradskog sajmišta, odnosno fotografija objekta u kome je tokom nemačke okupacije bila smeštena uprava logorâ *Judenlager Semlin* (Jevrejski logor Zemun, 1941-1942) i *Anhalterlager Semlin* (Prihvatni logor Zemun, 1942-1944). Ovu fotografiju prati sledeći tekst: „Padobranski toranj postaje mitraljesko gnezdo, period 1952-1953. Žitari, informbirovc i neprijatelji svih boja tako su čuvani na Sajmištu.“

Ovakvo objašnjenje sugerise kako su na Sajmištu 1952-1953. bili zatvarani „neprijatelji svih boja“, uključujući „informbirovce“, i kako je na jednoj od prepoznatljivih građevina u Beogradu, nadomak centra grada, bilo postavljeno „mitraljesko gnezdo“. Odnosno, ovako sročeno objašnjenje ima za cilj da sugerise kako je u posleratnim godinama na ovoj lokaciji i dalje (makar 1952-1953) egzistiralo mesto za izolaciju, odnosno neka vrsta logora (na šta upućuje fantazmagorija o mitraljeskom gnezdu).

Međutim, ne postoji nijedan dokaz za tvrdnju da su na Sajmištu 1952-1953. bili zatvarani protivnici režima u grupama i da je na centralnoj kuli Sajmišta bilo postavljeno nekakvo mitraljesko gnezdo. Uostalom, da je ova tvrdnja validna, ne samo što bi bila potvrđena u sećanjima savremenika, već bi bila potkrepljena fotografijom iz epohe, a ne predratnom fotografijom tornja na Sajmištu (koja je preuzeta sa interneta). Ili se od nas očekuje da poverujemo da je početkom

1950-ih, u „najfotogeničnijoj epohi“, kako prvu posleratnu dekadu naziva istoričarka fotografije Milanka Todić, bilo zabranjeno fotografisanje pojedinih delova glavnog grada, prvenstveno Starog sajmišta?

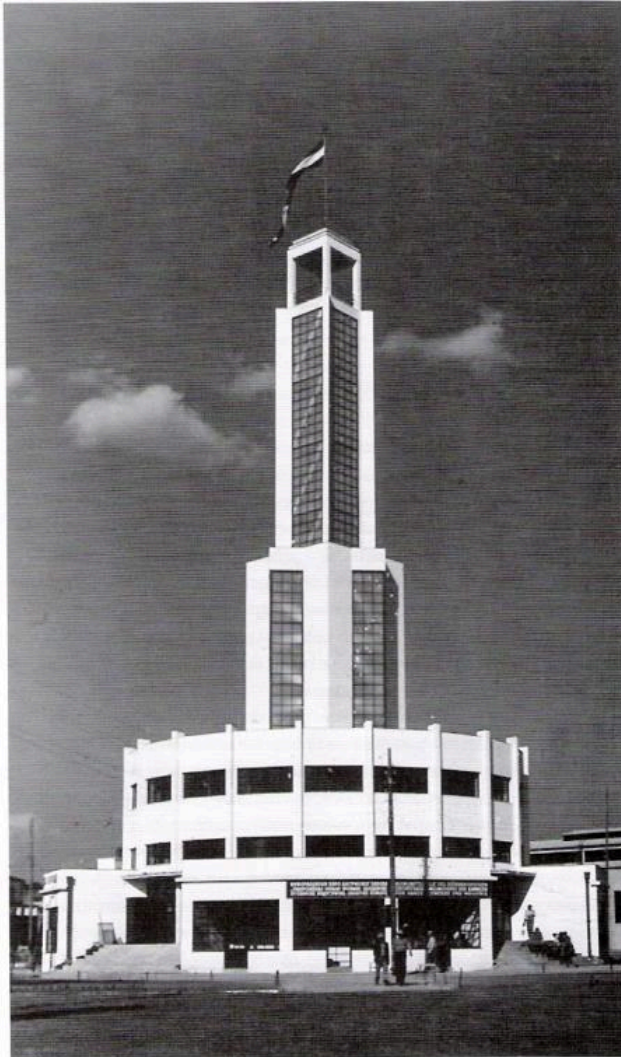
Kako ističe Jovan Bajford, autor recentne knjige o Starom sajmištu: „Kula i nekadašnji Italijanski, Čehoslovački i Turski paviljon dati su 1952. na korišćenje Udruženju likovnih umetnika Srbije. Unutrašnjost ovih zgrada pretvorena je u skromne ateljee koji su dodeljeni mladim umetnicima, od kojih su ih mnogi koristili i kao svoja prebivališta.“¹¹⁴ Niko od onih koji su početkom 1950-ih stanovali na Starom sajmištu, ili su tamo često boravili kod prijatelja, uključujući one koji su kao memoaristi pisali o tadašnjoj atmosferi tog dela Beograda (Borislav Mihailović Mihiz, Pavle Ugrinov), uključujući poznatog francuskog putopisca Nikolu Buvijea (koji je na Sajmištu kratko živeo 1953),¹¹⁵ ne pominju nekakvo mitraljesko gnezdo na centralnoj kuli niti aludiraju da je Sajmište u tom razdoblju bilo mesto za izolaciju „neprijatelja svih boja“.

Isticanjem fotografije Starog sajmišta na izložbi, dat je još jedan prilog mapiranju ove istorijske lokacije kao *mesta sporenja*.

Umesto da na izložbi bude ukazano na brutalnu torturu koja je u istražnim (civilnim i vojnim) zatvorima u Beogradu, 1948-1953, sprovedena nad pripadnicima prosovjetske opozicije, autor je odlučio da ukaže poverenje jednoj providnoj mistifikaciji (Sajmište kao neka vrsta logora i nakon rata) što podseća na mistifikacije i manipulacije hrvatskih nacionalista o navodnom logoru u Jasenovcu nakon Drugog svetskog rata.

¹¹⁴ Jovan Bajford, *Staro sajmište: Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, 2011, str. 80.

¹¹⁵ Nikola Buvije, *Upotreba sveta*, Beograd, 1997.



Александар Секулић, Централна кула на Београдском сајмишту, 1937.

Staro sajmište – sporna ilustracija na izložbi.

Primetno je da u postavci i katalogu izložbe nema pomena brojnih istražnih zatvora za pripadnike prosovjetske opozicije, koji su egzistirali u mnogim gradovima u Srbiji, pri čemu su najbrojniji zatvori, sa najvećim brojem pritvorenika, uz najkarakterističnije metode istrage, postojali u Beogradu. Na izložbi je prikazana fotografija zatvora na Adi Ciganliji, pri čemu neupućeni posetilac može pomisliti da je reč o jedinom zatvoru za „ibeovce“ u Beogradu i Srbiji.

Ukazivanjem na civilne i vojne istražne zatvore u Beogradu, nametnula bi se komparacija položaja zatočenika različitih ideoloških usmerenja. Autor izložbe u svojim naučnim radovima nije doticao temu represije nad „ibeovcima“ u civilnim i vojnim zatvorima u Srbiji, za razliku od detaljnog opisa represije nad

pripadnicima građanske opozicije i kolaboracionistima u istražnim zatvorima, iako tematski opseg ovih radova podrazumeva fenomen represije nad „ibeovcima“ u istražnim zatvorima u Srbiji.¹¹⁶

Na osnovu publikovanih narativnih svedočenja pripadnika građanske opozicije i drugih antikomunista, moguće je uporediti položaj pripadnika prosovjetske opozicije u istražnim zatvorima sa položajem ostalih političkih hapšenika, krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina. Realno je pretpostaviti da je položaj uhapšenih komunista u beogradskim istražnim zatvorima bio znatno manje podnošljiv u poređenju sa položajem ostalih političkih pritvorenika. Ovo potvrđuje svedočenje Milorada Filipovića, koji je uhapšen 1949. kao pripadnik neformalne građanske opozicije u studentskim redovima i koji je, potom, iskusio zajednički boravak sa uhapšenim komunistima u nekoliko beogradskih istražnih zatvora, od juna 1949. do februara 1950.¹¹⁷

U svedočenju Dragog Stojadinovića, člana uprave kvislinškog lista *Novo vreme* i vlasnika i izdavača kvislinškog lista *Ponedeljak*, koji je u drugoj polovini 1945. i početkom 1946. bio zatvorenik u istražnim zatvorima u Glavnjači i Đuđinoj ulici, ne pominje se da je nad njim i nekolicinom istaknutih pripadnika kvislinškog aparata (Dragi Jovanović, Velibor Jonić, Boško Pavlović, Ljuba Babić i dr.) primenjivana tortura.¹¹⁸

O mnogo intenzivnijem pritisku na pripadnike unutarpartijske opozicije u odnosu na ostale pritvorenike, u istražnim zatvorima, počev od 1948 (iako bi bilo zanimljivo načiniti komparaciju između položaja zatvorenih komunista, od druge polovine 1948, i antikomunista, od kraja 1944), svedočio je Milovan-Mišo Popović, nekadašnji član KPJ, koji je napustio partizanske redove marta 1943, da bi se potom stavio u službu okupacione i kvislinške propagande, najpre u Crnoj Gori, potom u Srbiji, a nakon toga u službu nemačkih, uskoro i britanskih obaveštajnih struktura (Srbija, Austrija, Italija).

Popović se oktobra 1950. predao jugoslovenskim vlastima. Prema njegovom svedočenju, u zatvoru UDB-e FNRJ u beogradskoj Glavnjači krajem 1950. delio

¹¹⁶ Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. R represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd, 2006, str. 377-381; Srđan Cvetković, „Položaj političkih osuđenika u zatvorima Srbije 1945-1985“, *Anali Borislava Pekića*, 6, Beograd, 2009, str. 67-118; Srđan Cvetković, „Položaj političkih osuđenika u zatvorima Srbije 1945-1985“, *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 194-1945, 1945-1951*, Zbornik radova (ur. Vladimir Geiger i dr.), Zagreb, 2010, str. 239-271.

¹¹⁷ Милорад К. Филиповић, *Непојане судбине. Прогони студента демократа и робијање у Сремској Митровици*, Београд, 1995, стр. 149-155.

¹¹⁸ Srđan Cvetković, „Bekstvo od slobode 1944-1953“, *Hereticus*, 1/2007, Beograd, 2007, str. 338-339, 361.

je ćeliju sa general-pukovnikom JA Brankom Poljancem. „Brzo je zaključio da su vlasti neuporedivo blaže prema njemu nego Poljancu.“¹¹⁹

U delu izložbe koji je posvećen likvidaciji *narodnih neprijatelja*, kada se govori o posleratnim istražnim zatvorima u Beogradu,¹²⁰ ne pominje se činjenica da su ovi istražni zatvori bili takođe u funkciji izolacije i represiranja pripadnika prosovjetske opozicije, pri čemu je broj zatvora za „ibeovce“ u Beogradu bio veći od broja zatvora za pripadnike kvislinškog i okupacionog aparata i druge antikomuniste nakon oslobođenja.

Među fotografijama uprave logora za „informbirovce“, prikazane su dva foto-portreta Jove Kapičića, pri čemu je s pravom apostrofirana Kapičićeva odgovornost za stradanje pripadnika unutarpartijske opozicije s obzirom na to da je u vreme postojanja logora za „informbirovce“ obavljao dužnosti sa kojih je vršio nadzor i inspekciju svih logora za ovu kategoriju zatočenika. Kapičić je imao neposredan uvid u težak položaj zatočenika (brutalna tortura, glad, mučenje teškim fizičkim poslovima, epidemije zaraznih bolesti koje su u nemalom broju slučajeva bile smrtonosne, „revidiranje stava“ itd.), zbog čega deli odgovornost za njihovo stradanje, pogotovo jer je do kraja života odbijao da se suoči sa vlastitom odgovornošću, umanjujući ili, ponekad, negirajući, stradanja zatočenika na Golom otoku i u drugim logorima za „ibeovce“.

Međutim, jedna od dve Kapičićeve fotografije, snimljena tokom rata, na kojoj je Kapičić u partizanskoj uniformi, protumačena je na sledeći način: „Jovo Kapičić u vreme 'levih skretanja' u Crnoj Gori, 1942.“ Ostaje nejasno na osnovu kojih činjenica je Jovo Kapičić, kao borac Prve proleterske brigade, neposredno bio odgovoran za tzv. „leva skretanja“ u Crnoj Gori? Isto tako, ako je u kratkim biografijama stradalih ličnosti (ovo se odnosi na antikomuniste, ali ne i na „ibeovce“), čije sudbine su apostrofirane na izložbi, ukazano na prethodne detalje iz životopisa (npr. angažman u Prvom svetskom ratu), zbog čega je u Kapičićevojoj biografiji prećutano da je bio učesnik Igmanskog marša, Bitke na Neretvi i Bitke na Sutjesci?

Tumačenje koje prati fotografiju Ante Raštegorca, zamenika upravnika logora na Golom otoku, koji je među nekadašnjim zatočenicima ostao upamćen kao vrlo agresivan i sklon neposrednim fizičkim napadima na logoraše (pri čemu je njegova odgovornost za sprovođenje torture u logoru neupitna), takođe je sporno: „čovek koji se hvalio ubistvom 800 ljudi“. Šta prosečan posetilac izložbe, nakon upoznavanja sa ovim detaljem, može pomisliti? Autoru je, očigledno,

¹¹⁹ Milomir Marić, „Čudesne životne pustolovine (2)“, *Duga*, 388, Beograd, 7.1-20.1.1989, str. 87.

¹²⁰ Срђан Цветковић, *н.д.*, стр. 13.

nebitno da li je ovaj anegdotski detalj istinit ili proizvoljan. Logično je pretpostaviti da će prosečan posetilac izložbe ovaj podatak (navodno ubistvo 800 ljudi) dovesti u vezu sa naslovnom temom: politička represija u Srbiji nakon 1944.

Ovakav pristup, tendenciozan i anegdotski, odnosno odabir neproverenih podataka, ima za cilj da dodatno kriminalizuje istaknute pripadnike represivnog aparata i da sugeriše postojanje *kontinuiteta zločina* u delatnosti pripadnika nomenklature posleratne političke policije. Stoga čudi što je u kratkoj Kapičićevoju biografiji propušten navod o njegovoj ulozi u hvatanju generala Dragoljuba Mihailovića (1946), što se u dominantnom javnom diskursu tumači kao njegov najveći krimen.

Tendenciozne komparacije i sumnjiva kartografija

Uvodni deo teme „Represija prema 'unutarpartijskom neprijatelju'” posvećen je „Dahauskim procesima” u Sloveniji, 1947-1950, iako ovaj fenomen nije izravno vezan za naslov izložbe („Politička represija u Srbiji...”). Postavlja se pitanje, da li se isticanjem ovog primera represije (jedini primer notornih staljinističkih procesa u Jugoslaviji) nameravalo dodatno horORIZOVATI posleratno stanje u Srbiji?

Slično tome, na izložbi je moguće videti jednu epizodu TV emisije „Istraga”, zagrebačke TV Nova, u kojoj se na vrlo problematičan način govori o obračunu sa pripadnicima vojnih i političkih struktura NDH, nakon oslobođenja, pri čemu se zanemaruje uloga ovih struktura u Drugom svetskom ratu. Među ilustracijama korišćenim u filmu moguće je videti poznatu fotografiju anonimnog ustaše, okruženog leševima žrtava, za koju se sugeriše da predstavlja ilustraciju „komunističkih zločina”.

Među eksponatima, na izložbi i u katalogu, priloženo je 12 karata (izuzimajući određeni broj planova raznih lokacija), od kojih su neke potpuno izlišne, a neke netačne ili tendenciozno odabrane.

Na izložbi je dva puta reprodukovana „Karta Gulaga u SSSR-u“ (Američka federacija rada, 1951), tipičan proizvod hladnoratovske propagande, na kojoj je blizu trećine sovjetske teritorije označeno kao područje logora. Naravno, postavlja se pitanje, zbog čega je na izložbi čak dva puta prikazana karta na kojoj nije ucrtana teritorija Srbije i Jugoslavije? Zamislimo kada bi na potencijalnoj izložbi o zločinima kolaboracionista na tlu Srbije 1941-1944, bila izložena karta Evrope na kojoj bi bili ucrtani nacistički logori. Ovo bi bilo manje neobično ili

neprihvatljivo od izlaganja karte Gulaga na izložbi o političkoj represiji u Srbiji 1944-1953, budući da Srbija nije bila pod sovjetskom okupacijom (za razliku od nemačke okupacije Srbije), niti je Jugoslavija u vreme publikovanja karte Gulaga (1951) bila saveznica Sovjetskog Saveza.

Na sličan način, u segmentu izložbe posvećenom prinudnom otkupu posle oslobođenja, manipuliralo se sa sovjetskim propagandnim plakatima iz 1930-ih.

U delu izložbe koji je naslovljen – „Logori i streljanja ratnih zarobljenika i civila na kraju rata“, kao ilustracija priložena je karta pod nazivom: „Logori za poražene snage u Jugoslaviji 1945.“ Iako je uz većinu karata na izložbi istaknuto iz kog izvora su preuzete, uz ovu mapu to nije navedeno. Ova karta je preuzeta iz knjige hrvatskog revizioniste Bože Vukušića *Bleiburg Memento* (Zagreb, 2005). U Vukušićevoj knjizi, u kojoj se viktimiziraju pripadnici Oružanih snaga NDH (ustaše i domobrani), ova karta je priložena kao mapa zarobljeničkih i radnih logora na teritoriji Jugoslavije u kojima su bili zatočeni pripadnici Oružanih snaga NDH, od sredine 1945, kao ilustracija paradigme koja je u revizionističkom diskursu u Hrvatskoj poznata pod imenom: „Križni put“.

Stoga su na karti ucrtana i mesta za izolaciju zarobljenih pripadnika snaga NDH na teritoriji Srbije. Ukupno je reč o 17 mesta (npr. Sremska Mitrovica, Novi Sad, Beograd, Pančevo, Bela Crkva, Vršac, Smederevo, Valjevo, Užice, Bor, Aleksinac...). U većini tih mesta nisu postojali nekakvi logori za pripadnike poraženih snaga kolaboracije sa teritorije Srbije, a zarobljene ustaše i domobrani nisu dugo boravili u navedenim mestima. Ova karta je nepouzdana jer se na njoj ne ističe da je reč o privremenim zarobljeničkim i radnim logorima, pri čemu je u nekima od njih (uglavnom na severozapadu i severu zemlje) vršena selekcija zarobljenika i izdvajanje onih za koje bi se utvrdilo da su bili počinioci ratnih zločina ili su komandno odgovorni za zločine. Potom su pripadnici Oružanih snaga NDH, za koje nije utvrđeno da su imali težu krivicu, sprovedeni u druge delove zemlje na prinudni rad, ponekad u rudnike.¹²¹

Karta je nepouzdana i zbog toga što je na njoj ucrtan Jasenovac kao navodni „logor za poražene snage“, pri čemu je autor karte (Božo Vukušić) ucrtavanjem Jasenovca pokušao da reprodukuje revizionistički stereotip o tome kako je Jasenovac navodno „bio logor oba totalitarna režima: prvo ustaškog, od 1941. do travnja 1945, a od svibnja 1945. do 1948. komunističkog“ (Ljubica Štefan).

¹²¹ Martina Grahek Ravančić, *Bleiburg i križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, 2009, str. 300-306.

Međutim, ovu konstrukciju je demantovala hrvatska historiografija.¹²² Ovakve nenaučne insinuacije demantuju i zvanični podaci Javne ustanove Spomen područje Jasenovac.¹²³

Takođe, među ilustracijama u ovom delu izložbe priložena je i poznata fotografija zarobljenih pripadnika Oružanih snaga NDH, među kojima mnogi nose uniforme i oznake ustaškog pokreta. Iako je ova fotografija, snimljena na Blajburškom polju, maja 1945, vrlo poznata i reprodukovana bezbroj puta, autor postavke ovu ilustraciju nije protumačio na adekvatan način, s obzirom da ispod fotografije piše: „Ratni zarobljenici u Sloveniji kreću na Križni put“, pri čemu se ne navodi o kojim ratnim zarobljenicima je reč.

Međutim, suštinski prigovor u tumačenju ove fotografije tiče se činjenice da se ova fotografija u referentnoj literaturi tumači kao „izbjeglička kolona pred Blajburškim poljem“, dakle kao grupa pripadnika Oružanih snaga NDH u bekstvu, a ne kao grupa ratnih zarobljenika.¹²⁴ Nije poznato ko je od lica prisutnih na fotografiji kasnije bio zarobljen i iskusio tzv. „Križni put“. Isticanjem na ovoj izložbi vrši se viktimizacija pripadnika Oružanih snaga NDH.



Pripadnici Oružanih snaga NDH (ustaše i domobrani) na Blajburškom polju. Neadekvatna ilustracija na temu političke represije u Srbiji 1944-1953.

¹²² Slavko Goldstein, "Radna grupa logora Jasenovac 1945-1947", u: Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941-1945. Logor smrti i radni logor*, Zagreb, 2003, str. 175-184.

¹²³ <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7338>

¹²⁴ Martina Grahek Ravančić, *n.d.*, str. 90.

U ovom delu izložbe moguće je videti i skicu logora u Šapcu. Međutim, reč je o mapi nemačkog logora, 1941-1944, koja je publikovana u monografiji o šabačkim logorima (1967).¹²⁵ U postavci i katalogu izložbe uopšte nije napomenuto poreklo skice. Ovo je naročito neprihvatljivo budući da je u natpisu na skici moguće pročitati da je „skicu uradio – na osnovu sećanja preživelih logoraša, Milivoj Vasiljević, kustos Narodnog muzeja u Šapcu”. Neupućeni posetilac izložbe ili čitalac kataloga mogao bi pomisliti da je skica nastala na osnovu sećanja preživelih zatočenika zarobljeničkog logora u Šapcu, formiranom nakon oslobođenja. Za razliku od posleratnog zarobljeničkog logora, na istoj lokaciji, nemački logor u Šapcu podrazumevao je brutalne postupke prema zatočenicima, uključujući mučenja zatočenika i njihove likvidacije na okolnim stratištima, ali i u samom logoru, stoga je sledeća formulacija oblik manipulacije činjenicama: „Nakon dolaska komunista logor opstaje samo sa novim pritvorenicima.”¹²⁶

Posetioци izložbe i čitaoci kataloga, na osnovu citirane formulacije, ostaju uskraćeni za saznanja da su mnogi komunisti i simpatizeri komunističkog pokreta bili zatočeni u Logoru na Savi. Iako se u legendi napominje da su „vojne barake na Savi pretvorene u logor još 1941“, ne navodi se ko su bili zatočeni ovog fašističkog logora, niti kakvi su bili uslovi u tom logoru (u poređenju sa posleratnim zarobljeničkim logorom, pri čemu se navodi da su uslovi u logoru za zarobljenike u Šapcu, 1945, „bili jezivi“). Takođe, u tekstu se ne pominje da je zarobljenički logor u Šapcu bio privremenog karaktera, niti se navodi koliko je vremena bio u funkciji, kao što se ne navodi da su zarobljenici koji su bili izolovani u ovom logoru bili pripadnici formacije JVuO koja je aktivno kolaborirala sa nemačkim okupatorom.

Prema dostupnim podacima, „u julu 1945. naredbom maršala J. B. Tita, iz logora u Šapcu pušteno je preko 600 srpskih seljaka koji su pripadali odredima Draže Mihailovića, uz obrazloženje 'da je među zarobljenim četnicima za vreme borbi u Bosni i u drugim krajevima bio veliki broj seljaka koji su putem raznih pretnji ili prevara uvućeni u četničke jedinice“.¹²⁷

U Logoru na Savi tokom okupacije vršena su ubistva (pretežno pojedinačna streljanja i vešanja, ali i streljanja nekoliko grupa zatočenika) zatočenih Jevreja i pripadnika NOP-a. Mnogi zatočeni logoraši ovog logora bili su žrtve masovnih streljanja 1941-1942. Ovo se prvenstveno odnosi na brojne zatočene Jevreje iz Šapca, uključujući učesnike Kladovo transporta (jevrejske izbeglice iz Austrije i

¹²⁵ Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad, 1967, str. 128.

¹²⁶ Srđan Цветковић, *н.д.*, стр. 49.

¹²⁷ Милан Терзић, „Губици четника Драже Михаиловића на Зеленгори и Сутјесци – мај 1945“, *Војно-историјски гласник*, 2/2011, Београд, 2011, стр. 71-83.

drugih zemalja) i domaće Jevreje, kao i na zatočene Jevreje iz Zvornika i Vlasenice, ali i na veći broj zatočenih pripadnika NOP-a i NOVJ, koji su takođe likvidirani na stratištima u okolini Šapca, a u pojedinim slučajevima i u samom logoru.

Veliki broj zatočenih pripadnika NOVJ, tzv. Dangićevih četnika i uhapšenih Roma interniran je iz Logora na Savi u logore u Nemačku i Norvešku, ili u logor u Borskom rudniku i Banjički logor, gde su mnogi stradali. Tokom 1943. u logoru je interniran veći broj pristalica i saradnika JVuO, od kojih su mnogi streljani ili internirani u druge nemačke logore, pri čemu je njihov položaj u Logoru na Savi 1943. bio znatno različit od položaja pripadnika iste formacije u zarobljeničkom logoru na istoj lokaciji nakon oslobođenja, što takođe nije napomenuto u tekstu.

Tokom 1944. uhapšen je velik broj pripadnika i pristalica NOP-a u Mačvi i Podrinju, od strane kvislinških organa, koji su potom zatočeni u Logoru na Savi. Specijalna policija i policajci iz Predstavništva gradske policije u Šapcu vršili su isleđivanja i mučenja zatočenih pripadnika NOP-a u Logoru na Savi, 1942. i 1944.¹²⁸



Mapa nemačkog logora u Šapcu.

Među spornim kartama je i mapa „logora za staljiniste u Jugoslaviji”, preuzeta iz knjige Dragoslava Mihailovića *Goli otok* (Beograd, 1990), iako tako nije naslovljena u Mihailovićevoj knjizi jer on „ibeovce“ ne naziva staljinistima. Na karti je obeleženo 19 logora, pri čemu se za većinu obeleženih lokacija ne može kazati da su bili logori (npr. KPD Stara Gradiška, KPD Stolac, KPD Zabela, kao i nekoliko ekonomija u kojima su zatočeni pripadnici prosovjetske opozicije

¹²⁸ Stanoje Filipović, *n.d.*, str. 123-226.

„dosluživali“ kaznu, iako je režim u nekim od ovih mesta imao određene logorske odlike). Nesumnjiv logorski karakter imala su sledeća mesta za izolaciju: Goli otok, Sveti Grgur, Ugljan (privremeni logor), Bileća i Ramski rit (privremeni logor).

Hiperbolizacija Titovog kulta

Jedna izlišna karta, iz domena sumnjive kartografije, zgodna je ilustracija proizvoljnog i prenatlaženog tumačenja Titovog kulta u socijalističkoj Jugoslaviji. Na izložbi je prikazana karta „East European Stalinism“, koja je protumačena legendom: „Staljinizacija Istočne Evrope – titoizacija Jugoslavije“. Na karti su naznačene konture evropskih socijalističkih zemalja unutar kojih su označeni gradovi koji su privremeno (najčešće manje od 15 godina) nosili ime po Staljinu, dok je na karti Jugoslavije označeno 8 gradova koji su, kako se pogrešno može poverovati, u isto vreme nosili naziv po Titu.

Međutim, 4 od 8 gradova koji su nosili ime po Titu (Titov Drvar, Titova Mitrovica, Titov Vrbas i Titovo Velenje), poneli su ove nazive 1981, odnosno 1983, dakle, četiri decenije nakon razdoblja kome je posvećena izložba, i nosili su ove nazive relativno kratko (do 1990, odnosno do 1991).

Imenovanje mesta u Srbiji po vladarima i državicima nikako nije inovacija socijalističkog razdoblja. Ovaj fenomen može se pratiti od druge polovine 19. veka, odnosno još od vremena vladavine dinastije Obrenović. Kasnije su i pod Karađorđevićima pojedina mesta imenovana u čast aktuelnih vladara ili članova porodice. Prema *Imeniku mesta Kraljevine Jugoslavije* (1935), na tlu Jugoslavije nalazilo se 6 naselja sa imenom Aleksandrovac i 5 naselja sa imenom Aleksandrovo, imenovanih po Aleksandru Karađorđeviću.

Takođe, u našoj zemlji su egzistirala i 3 Kraljeva Sela, imenovana u čast vladara iz porodice Karađorđević. Kuriozitetu radi, vredi pomenuti da je sredinom 1930-ih u Jugoslaviji nekoliko naselja nosilo naziv po maloletnom princu Tomislavu Karađorđeviću: Kraljević Tomislav (Drenica), Tomislavac (Žabari), Tomislavljevo (Veles), Tomislavovo (Negotin), dok je Kraljevićevo (Pančevo) imenovano u čast trojice maloletnih sinova kralja Aleksandra Karađorđevića.¹²⁹

Prema tvrdnjama Vladimira Dedijera, „Tito se osećao vrlo neprijatno“ kada ga je crnogorsko rukovodstvo prilikom posete Podgorici 1946. obavestilo da su odlučili da glavni grad Crne Gore preimenuju u Titograd („prebacio je Blaži Jovanoviću,

¹²⁹ J. M. Овадија, *Именик места Краљевине Југославије*, Београд, 1935, стр. 1, 150, 269.

sekretaru KP Crne Gore, što je ovo učinio, a da ga prethodno nije obavestio“). Kako navodi Dedijer, Milovan Đilas, koji se nalazio u Titovoj pratnji prilikom ove posete, kada je ostao nasamo sa crnogorskim rukovodstvom umirio ih je „govoreći da je njihov grad srušen sa zemljom za vreme rata, ali da će sada Tito svakako obezbediti sredstva da se grad ponovo izgradi“.¹³⁰

Podgorica je prvi jugoslovenski grad koji je imenovan po Titu. Posle tog predsedana, usledila su naredna preimenovanja, kao rezultat inicijative lokalnih rukovodstava. Može se pretpostaviti da je ovaj fenomen, između ostalog, rezultat potrebe ovih rukovodstava da se preporuče centralnim vlastima.

Kult maršala Tita, u razdoblju koje tematizuje izložba, svakako nije bio rudimentaran, ali nije bio ni notoran. Notornost Titovog kulta je kasnija pojava i ozvaničena je donošenjem *Zakona o upotrebi imena i lika Josipa Broza Tita* (1984). Međutim, autor izložbe, u nedostatku eksponata koji bi argumentovali njegovu tezu (Tito kao „obogotvoreni vođa“), posegao je za hiperbolisanjem nesumnjivog kulta maršala Tita. Međutim, izgradnja Titovog kulta ponajviše je rezultat *inicijative odozdo* i prvenstveno je imala ulogu u markiranju Titove ličnosti kao važnog simbola zajedništva jugoslovenskih naroda, pri čemu je veličanje Titove ličnosti i njeno uzdizanje do simbola jugoslovenskog zajedništva bilo daleko prihvaćenije od npr. veličanja ličnosti kralja Aleksandra Karađorđevića kao simbola jugoslovenskog centralizma.

Pokušaj apoteozacije jugoslovenskog predsednika možda je najočigledniji na primeru bizarne *Štafete mladosti*, koja je nastala na inicijativu građana Kragujevca (1945) i koja je prerasla u nesumnjivu manifestaciju jugoslovenskog zajedništva i *bratstva i jedinstva* među narodima SFRJ. Međutim, ova ceremonija ima svoj pandan i preteču u monarhističkoj Jugoslaviji. Preteču *Štafete mladosti* predstavlja *Zublja zahvalnosti*, inicirana u leto 1934. od strane monarhista iz Sarajeva. Ova vrsta počasti vladaru „započela [je] nošenjem baklje od Sarajeva do Oplenca u čast preminulog kralja Petra I, ali i snažno izražavala posvećenost ličnosti kralja Aleksandra“.

„Posle Drugog svetskog rata, inicijativa za nošenje štafete prvom predsedniku Jugoslavije potekla je upravo iz Kragujevca, koji je predstavljao poslednju stanicu zublje pre paljenja na Oplencu. Tako je već 1945. prenošenje palice kroz Jugoslaviju u slavu vladara nastavljeno... Kada je prva štafeta stigla u Beli dvor, njeni donosioci su saznali da je Tito otišao hitno u Zagreb. Primio ih je pukovnik

¹³⁰ Vladimir Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*, Beograd, 1991, str. 294-295.

Mitar Bakić, šef kabineta i izaslanik druga Tita što jasno svedoči koliko niko u tom trenutku nije poklanjao suštinsku važnost tom događaju.¹³¹

Međutim, u delu izložbe koji je u katalogu naslovljen neprimerenim podnaslovom „Kult ličnosti, ideologija i represija“, nije ukazano na povezanost *Štafete mladosti* i *Zublje zahvalnosti*, niti je precizirana geneza štafete. U ovom delu izložbe koji se bavi političkom kulturom socijalističke Jugoslavije (ali pretežno nakon 1953), autor je pokušao da veštački dovede u vezu kult ličnosti jugoslovenskog predsednika, socijalističku ideologiju i političku represiju, odeljcima pod sledećim nazivima: „Kult ličnosti“, „Pioniri“, „Titova štafeta“.

Postavlja se pitanje, u kakvoj su vezi iskazivanje poštovanja prema predsedniku države, makar ono bilo stvarno ili naizgled idolatrijsko, i državna indoktrinacija omladine, sa praksom političke represije? Naime, kako ističe istoričarka Olga Manojlović Pintar, „jugoslovenska praksa u organizovanju dece i omladine i njihovo podređivanje državnoj indoktrinaciji, umnogome je predstavljala ugledanje na međunarodne uzore. Javne manifestacije i organizacija rada sokolskih i pionirskih udruženja predstavljali su domaće varijante vaspitavanja najmlađih generacija u skladu sa proklamovanom državnim ideologijom... Sletovi održavani u slavu rođendana prestolonaslednika Petra, koji je bio i vođa Sokola, isto kao i oni održavani povodom Dana mladosti i Titovog rođendana, trebalo je da omoguće direktnu identifikaciju mladih generacija sa ličnošću vođe“.¹³²

Pri tom treba napomenuti da je identifikacija stanovnika Jugoslavije sa Titovom ličnošću bila najvećim delom opšteprihvaćena i mnogo prihvaćenija i učestalija nego identifikacija sa krunisanim vladarem i prestolonaslednikom.

Ako državnu indoktrinaciju omladine u doba socijalizma, na osnovu koncepta izložbe, možemo dovesti u kontekst političke represije, da li istu takvu indoktrinaciju u doba jugoslovenske monarhije možemo dovesti u kontekst onovremene političke represije? Naravno, odgovor je u oba slučaja odričan.

Među ilustracijama koje su prikazane u segmentu izložbe pod naslovom: „Izgradnja kulta ličnosti J. B. Tita: od agenta Kominterne do obogotvorenog opšteprihvaćenog vođe“, prezentovane su dve fotografije na kojima Tito pozira poznatim vajarima Antunu Augustinčiću (Jajce, 1943) i Džou Dejvidsonu

¹³¹ Олга Манојловић Пинтар, "Тито је стена. (Дис)континуитет владарских представљања у Југославији и Србији XX века", *Годишњак за друштвену историју*, XI, 2-3, Београд, 2004, стр. 97-98.

¹³² Исто, стр. 96.

(Beograd, 1949). Međutim, obe biste, Augustinčićeva (koja je protumačena kao „početak izgradnje kulta“) i Dejvidsonova, bile su prirodnih razmera i nisu bile namenjene kultu i memorijalizaciji, odnosno trajnom izlaganju u javnom prostoru. Istoričarka Olga Manojlović Pintar iznosi mišljenje da je postavljanje Titove biste na Drugom zasedanju AVNOJ-a „imalo funkciju da vizuelizuje odluku AVNOJ-a o zabrani povratka u zemlju kralja Petra II i jasno istakne ličnost Josipa Broza Tita kao prvog predsednika Jugoslavije“, a ujedno i „afirmaciju celokupnog partizanskog pokreta“. „U toku pet dana, koliko je trajao Augustinčićev rad na toj bisti 'dolazili su Skrigin i Maklin (koji su) poslali te fotografije u svet da dokažu da se u šumi ne vodi samo borba, nego da se tu i kulturno živi’.“¹³³



Antun Augustinčić portretiše Tita u Jajcu 1943.

Kada bismo uporedili Augustinčićeve portrete maršala Josipa Broza Tita (pomenuta bista nastala u Jajcu i poznata Titova bronzana figura iz Kumrovca,

¹³³ Исто, стр. 88.

1948 – „neposredni kontrapunkt Staljinu i svedočanstvo o snazi jugoslovenskog lidera“¹³⁴ sa konjaničkim skulpturama kralja Petra I Karađorđevića i kralja Aleksandra Karađorđevića u Skoplju (1937) i konjaničkom skulpturom kralja Aleksandra Karađorđevića u Somboru (1940), приметили бисмо да су ови Augustinčićеви споменици, посвећени монарсима, неупоредиво монументалнији и да су били намењени излаганју у строгом градском језгру, дакле јавној меморијализацији, односно култу.

Такође, Augustinčić је аутор још два споменика кralју Александру Карађорђевићу: у Сушаку (1935) и Varažдину (1936). Споменик у Сушаку Augustinčić је израдио заједно са Franом Kršinićем.¹³⁵

„Recentna politička situacija i konfrontacija Tita i Staljina u potpunosti je izbrisala činjenicu da je u vizuelnom pogledu spomenik [u Kumrovcu] nastao zapravo kao replika Augustinčićevog spomenika kralju Aleksandru podignutom u Varaždinu 1935. i uništenog 1941. godine.“¹³⁶

Jedini spomenik maršalu Titu koji je podignut za njegovog života u nekom od jugoslovenskih gradova bio je spomenik u Užicu (rad Frane Kršinića), postavljen na dvadesetogodišnjicu ustanka naroda Srbije protiv fašizma. Uzgred, Kršinić je autor dva spomenika kralju Petru I Karađorđeviću: u Bosanskoj Krupi (1929) i Sarajevu (1938), pri čemu je spomenik u Sarajevu bio konjanička skulptura. Такође, Kršinić је заједно са Augustinčićем учествовао у изради споменика kralju Aleksandru Karađorđeviću у Сушаку (1935), а самостално је израдио споменик овом монарху постављен у Новом Бечеју (1937) и две споменичке бисте овом монарху, постављене у Bjelovару (1935) и Zagreбу (1937).¹³⁷

Svakako da je podizanje spomenika u Užicu posledica svojevrsne *inicijative odozdo* (u istoj meri u kojoj je to i bizarno dodavanje Titovog imena nazivima nekih jugoslovenskih gradova). U prilog ovoj tezi svedoči i činjenica da za Titovog života, sem u njegovom rodnom selu i u Užicu, kao sedištu „Užičke republike“ (najveće slobodne teritorije u okupiranoj Evropi 1941), nisu podizani novi spomenici jugoslovenskom predsedniku.

¹³⁴ Исто, стр. 89.

¹³⁵ Угљеша Рајчевић, *Затирано и затрто. Оскрнављени и уништени српски споменици на тлу претходне Југославије*, I, Нови Сад, 2001, стр. I/139-232.

¹³⁶ Олга Манојловић Пинтар, "Тито је стена. (Дис)континуитет владарских представљања у Југославији и Србији XX века", *Годишњак за друштвену историју*, XI, 2-3, Београд, 2004, стр. 90.

¹³⁷ Угљеша Рајчевић, *н.д.*, стр. 111-203.

Spomenik u (Titovom) Velenju, podignut 1977, replika je Titovog spomenika iz Kumrovca. Titov spomenik u Bujanovcu (1983), podignut je kao simbol bratstva i jedinstva u ovoj etnički mešovitoj varoši (uklonjen je 1993. i ritualno zakopan na lokalnoj stočnoj pijaci, kao posledica prethodnog napuštanja politike ravnopravnosti naroda). Konkurs za podizanje Titovog spomenika u Zagrebu (sproveden sredinom 1980-ih) nije realizovan, a ideja za podizanje spomenika u (Titovom) Drvaru je napuštena krajem decenije, iz finansijskih razloga, opet kao posledica *inicijative odozdo*, odnosno zbog nepristajanja dela javnosti na skupu investiciju.

Poređenja radi, u Kraljevini Jugoslaviji bilo je podignuto najmanje 68 spomenika i spomen-obeležja posvećenih kralju Petru I Karađorđeviću, 132 posvećenih kralju Aleksandru Karađorđeviću, 1 posvećen kraljici Mariji Karađorđević i 3 posvećenih kralju Petru II Karađorđeviću.¹³⁸

U međuvremenu, u poslednjih petnaestak godina, nakon što su u Srbiji uklonjena dva spomenika Josipu Brozu Titu, u našoj zemlji su podignuta 4 spomenika kralju Aleksandru Karađorđeviću (Kragujevac, Niš, Lapovo, Vrnjačka Banja), uključujući dve konjaničke skulpture.

Vajar Džo Dejvidson, koji je portretisao Tita 1949, bio je naka vrsta socijal-liberala i jedan od prvaka američke Progresivne partije, pod predsedništvom Henrija Valasa. Dejvidson je portretio i druge državnike i istaknute političare (Ž. Klemanso, L. Džordž, E. Venizelos, F. D. Ruzvelt, T. Masarik, E. Beneš, V. Vilson, M. Gandi, H. Valas).¹³⁹ Da li su portreti ovih ličnosti takođe primeri „izgradnje kulta ličnosti“?

¹³⁸ Исто, стр. 15.

¹³⁹ Горан Милорадовић, *Лепота под надзором. Совејетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд, 2012, стр. 349.



Američki vajar Džo Dejvidson portretiše Tita u Beogradu, 1949 (izvor: Muzej istorije Jugoslavije).

Na sličan način, kao manifestovanje Titovog kulta, autor je vizuelno, tendencioznom korišćenjem propagandnog materijala iz epohe, veštački povezao delatnost Antifašističkog pokreta žena, Omladinskih radnih brigada i samoupravnih kolektiva u jugoslovenskoj privredi sa tematikom posleratne političke represije, iako je očigledno da rodna i socijalna emancipacija predstavljaju nesumnjiv legat jugoslovenskog socijalizma i da su ključni uspesi emancipacije beleženi upravo u razdoblju koji vremenski tematizuje izložba.

Naravno, na emancipaciju širokih slojeva stanovništva i očigledan progres jugoslovenske društvene zajednice, nije ukazano na izložbi. Razlog prećutkivanja ovog dela istorijske realnosti jugoslovenskog društva više je nego razumljiv: u jednom „mračnom razdoblju“ i društvenom poretku „nametnutom“ revolucionarnim terorom i „održavanom političkom represijom“, nemoguće je zamisliti boljitak za većinu stanovništva. Stoga su industrijalizacija i urbanizacija jedne periferne zemlje sa zaostalom agrarnom privredom stavljeni u kontekst propagande, „političke pedagogije“ i „agresivne partijske kampanje“.

U tekstu kataloga se lamentira nad onemogućavanjem restauracije kapitalizma u posleratnom razdoblju i ističe se da se u Jugoslaviji „težilo *likvidaciji* svakog oblika privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju“, što istorijski gledano

nije tačno, pri čemu se jednom ovakvom potencijalnom imperativu pridaje isključivo negativna konotacija. Iako je jedan segment izložbe, posvećen društvenim aspektima posleratne Jugoslavije (pri čemu je više nego sporna poveznica sa naslovnom temom izložbe), naslovljen kao „Industrijalizacija i urbanizacija“, posetioci izložbe i čitaoci kataloga ostaju uskraćeni za saznanja o realnim (pozitivnim) posledicama industrijalizacije i urbanizacije.

Do koje mere je autor, svojedobno, manifestovao površnu percepciju fenomena urbanizacije (koristeći neprimerene termine „poseljačenje gradova“, „juriš seljaka na gradove“) u okviru jugoslovenskog društva, može posvedočiti i ovaj odlomak iz magistarskog rada. „Umesto urbanog gradskog stanovništva, koje je negovalo gradske obrasce ponašanja, življenja i mišljenja, naseljeno seosko stanovništvo je izmenilo privremeno identitet grada kroz ruralne navike, slabo obrazovanje, patrijarhalne vrednosti u ponašanju, govoru, mišljenju i oblačenju. Bio je potreban određeni rok, dve do tri generacije, da se ovaj kulturno-civilizacijski jaz savlada, a kulturno superiorniji beogradski *'particiji'* asimiluju novopridošle *'plebejce'*.“¹⁴⁰ Ovakvi kultur-rasistički stavovi korespondiraju sa terminologijom priređivača *Nove istorije srpskog naroda*, koji insistiraju na tobožnjem „uništenju gradova“ u posleratnoj Srbiji.¹⁴¹

Proizlazi da patrijarhat nije bio hegemon u gradskim naseljima u Srbiji, i da su u ovdašnjim gradovima živeli isključivo obrazovani stanovnici neskloni „patrijarhalnim vrednostima u ponašanju, govoru, mišljenju i oblačenju“, koji su kao „kulturno superiorniji“ tokom nacističke okupacije samo „gledali svoja posla“, ne primećujući šta se događa u logorima i na stratištima u predgrađima, i koji nisu želeli da ih oslobode nekakvi „šumski“.

Među eksponatima izložena je i Titova maršalska uniforma, u vitrini u kojoj su izložene tri uniforme oficira NOVJ, pri čemu je vitrina garnirana predratnim (sic!) pendrekom i nekakvim okovom za noge, kao simbolima represije, iako NOVJ nije koristila pendrek niti su zatočenici u posleratnim zatvorima i logorima bili okivani.

U ovoj vitrini, čiji sadržaj je jedina poveznica sa nekadašnjim Muzejom revolucije, budući da su eksponati u vitrini nekad pripadali ovom muzeju, ništa nije slučajno istaknuto, pa ni oružje (puške) koje su koristili pripadnici NOVJ, čime se želelo sugerisati da je ova formacija počinila zločine o kojima je reč na izložbi, čime se kriminalizuje NOVJ, s obzirom da je njen osnovni zadatak bio borba protiv okupatora. Titova uniforma je zloupotrebljena u cilju difamacije njegove istorijske

¹⁴⁰ Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 470.

¹⁴¹ *Нова историја српског народа* (пр. Душан Т. Батаковић), Београд, 2000, стр. 338.

figure. Isticanjem njegove uniforme želela se personifikovati odgovornost za događaje koje tematizuje izložba.

Zaključak

Titova maršalska uniforma, ili uopšte partizanska uniforma, nije simbol zločina, već simbol borbe za slobodu i pravednije društvo. Tito je bio predvodnik generacije koja je višestruko nadmašila prošlost, izborila slobodu u najtežim uslovima i izgradila pravedniji društveni poredak u odnosu na prethodne i potonje poretke. Ova borba vođena je u uslovima sveopšte brutalizacije rata koju je nametnuo fašistički okupator i koju su sledili njegovi saradnici: organizovano plansko istrebljenje čitavih zajednica (genocid), učešće nacionalističkih snaga u sprovođenju zločina nad bratskim narodima, ali i nad sopstvenim narodom – isključivo u korist fašističkog okupatora. Pokret predvođen Titom uspeo je organizovano da se suprotstavi onima koji su jugoslovenskim narodima silom nametnuli poredak smrti, gladi i ropstva i stanje u kom bi narodi Jugoslavije bili antagonizovani, pri čemu je nametnuta razjedinjenost porobljenih naroda prerasla u državnu zajednicu ravnopravnih naroda.

Izložba „U ime naroda – politička represija u Srbiji 1944-1953“ ima propagandni, a ne naučni karakter. Osnovni cilj ove izložbe podrazumeva difamaciju i kriminalizovanje pokreta predvođenog KPJ koji je oslobodio Jugoslaviju od fašizma i uspostavio socijalističko uređenje društva.

Ova izložba predstavlja pokušaj sublimacije dosadašnjih napora u tom pravcu, ali takođe predstavlja prilog legitimizaciji poretka koji je uspostavljen nakon rušenja Jugoslavije kao socijalističke države ravnopravnih naroda. U Srbiji su ovi napori poslednjih desetak godina institucionalizovani donošenjem revizionističkih zakona: Zakon o izmenama i dopunama Zakona o pravima boraca (2004), kojim je četnički pokret pravno izjednačen sa partizanskim pokretom, Zakon o rehabilitaciji (2006, 2011), kojim je omogućena rehabilitacija saradnika okupatora, kao i osnivanjem dve revizionističke komisije (2009): Državne komisije za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Dragoljuba Draže Mihailovića i Državne komisije za tajne grobnice.

S obzirom da su obe ove komisije doživele neuspeh u osnovnoj intenciji: 1) pronaći grob generala Mihailovića i ozvaničiti njegovu žrtvu pronalaskom njegovih mučeničkih ostataka pri čemu bi njegov mučenički grob postao mesto hodočašća i temelj nove kulture sećanja; 2) i dokazati da su komunisti bili najveći

zločinci na tlu Srbije u okolnostima koje se vezuju za Drugi svetski rat ili su posledica ovog rata – odlučeno je da se ovi napori vizuelizuju u formi koja predstavlja predložak potencijalnog „Muzeja komunizma“.

Činjenica je da su aktuelna i dve prethodne vlade, u okviru Ministarstva za kulturu, podržale održavanje ove izložbe. Ova činjenica predstavlja nesumnjiv gest države u dodatnom definisanju zvanične istorijske politike.

Nije teško razlučiti motive za osmišljavanje ovakve državne politike u domenu organizovanog negovanja pamćenja. Oni se prvenstveno tiču ideološkog otklona vladajućih građanskih partija i drugih nosilaca vladajuće ideologije prema nasleđu jugoslovenskog revolucionarnog pokreta predvođenog KPJ. Postsocijalistička vlast dodatno učvršćuje legitimitet stigmatizacijom minulog socijalističkog režima (do kraja 1980-ih).

Negativan odnos prema nasleđu jugoslovenskog revolucionarnog pokreta i socijalističke države zasnovane nakon pobede jugoslovenske revolucije, kao oblik istorijskog pravedanja novog poretka, podrazumeva radikalno prekrajanje nedavne prošlosti jugoslovenske zajednice (čije društveno uređenje je prihvatljivije većini stanovnika Srbije od aktuelnog društvenog poretka) i predstavlja deo ukupnog sindroma restauracije kapitalizma. Ova tendencija koincidira sa drastičnim produbljivanjem socijalnih razlika i potiranjem stečenih socijalnih prava najširih slojeva stanovništva, kao značajne tekovine prethodnog socijalističkog razdoblja. Stoga bi tačan naziv ove izložbe trebalo da glasi: „U ime kapitala...“

Autor je samostalni istraživač iz Beograda.